

Інститут Кеннана
Київський проект
Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень

ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ КРИМСЬКИХ РЕПАТРІАНТІВ В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Київ
«Стилос»
2004

**ББК 66.2(4УКР)
П78**

Семінар і це видання стали можливими завдяки фінансовій підтримці Фонду Джорджа Ф. Кеннана. Погляди авторів можуть не збігатися з офіційною позицією уряду США та Інституту Кеннана.

Семінар проходив у рамках Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство» (13–14 травня 2004 р., Київ). Його проведено як традиційний семінар, що започаткований в Україні Інститутом Кеннана для випускників американських програм наукового обміну та українських учених у галузі соціальних і гуманітарних наук.

**Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України
(протокол № 3 від 23.04. 2004 р.)**

Редакційна колегія:

Курас І.Ф., академік НАН України (голова)
Левенець Ю.А., доктор політичних наук
Майборода О.М., доктор історичних наук
Панчук М.І., доктор історичних наук
Пилинський Я.М., кандидат філологічних наук

Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське П78 суспільство / Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 13–14 травня 2004 р. – К.: Стилос, 2004. – 88 с.

ISBN 966-8009-40-1

© Інститут Кеннана
Київський проект, 2004
© Інститут політичних
і етнонаціональних досліджень
НАН України, 2004
© «Стилос», видання, 2004

ISBN 966-8009-40-1

Юрій МАКАРЕНКО

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ РУХ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЧИННИК ІНТЕГРАЦІЇ КРИМСЬКИХ ТАТАР В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Повернення та інтеграція кримських татар в українське суспільство нерозривно пов'язані з кримськотатарським рухом, становлення якого як форми організованого опору, починається з 1956 р. Основні етапи його розвитку: 1956–1964 рр. – становлення руху; 1964–1969 рр. – період найбільшої активності; 1970–1984 рр. – тимчасовий спад руху; середина 80-х – 90-ті рр. – активізація та зміна форм кримськотатарського руху. Ці етапи є, по суті, також основними віхами інтеграції кримських татар в українське суспільство.

Процес реабілітації кримських татар розпочався невдовзі після XX з'їзду КПРС і знайшов своє формальне вираження в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р. (з грифом «Без опублікування у пресі») про зняття з депортованих 18 травня 1944 р. народів режиму спецпоселенців. Проте цей документ не знімав з кримських татар обвинувачень у зраді і залишив у силі заборону на повернення до Криму. Кримським татарам видавалися паспорти, але в обмін на розписку про відмову від майна, яке було залишено в Криму під час виселення.

Законодавча діяльність Москви у питанні вирішення долі депортованих не припинилась після квітневого Указу. Протягом

наступних півроку були підготовлені ряд законодавчих і нормативних документів, у яких пропонувалися різні шляхи вирішення проблеми депортованих, наприклад, через створення національних районів і округів у місцях їх нового поселення (тобто на території Узбецької РСР – прим. автора). Саме так пропонувалося у законопроекті, що був підготовлений наприкінці травня 1956 р. Як ще один «варіант» адаптації кримських татар розглядалося надання їм права поселення на території Татарської АРСР (постанова ЦК КПРС від 24 листопада 1956). Очевидно одне, автори Указів, а отже і політична верхівка, намагалися вирішити «кримськотатарську проблему», не повертаючи народ до Криму, не даючи можливості інтегруватися до українського суспільства.

Зазначимо, що політика ЦК КПРС відносно різних народів була диференційованою. Тоді як калмицькому, карачаївському, балкарському, чеченському та інгушському народам, шляхом відновлення на початку 1957 р. північнокавказької та калмицької автономій, був наданий шанс на національне відродження, то кримські татари були приречені на боротьбу за повернення і національне відродження на території Криму.

Проте навіть обмеженість, непослідовність та половинчастість прийнятих у квітні–грудні 1956 р. документів дала можливість розпочати тривалий процес повернення депортованих до Криму та інтеграції їх в українське суспільство.

До 1956 р. належать перші звернення кримських татар до вищих партійних органів. Головною метою ініціаторів петиційної кампанії було, мабуть, з одного боку, – переконати владу у відданості кримськотатарського народу «ідеалам комунізму» і тому петиції були витримані у дусі пошани до партії, якій «належить вирішити питання пролетарського інтернаціоналізму, питання миру, демократії і соціалізму». Автори одного із звернень наївно думають, що «немає ніяких підстав вважати, що питання не буде вирішено...що 50-річчя радянської влади кримськотатарський народ буде зустрічати на рідній землі, як рівний серед рівних народів..., що будь-яке рішення без повернення до рідного краю – є намаганням створити видимість вирішення питання...»¹.

Петиційна кампанія мала всенародний характер. Під деякими петиціями стояло понад 100 тисяч підписів. Організація петиційної кампанії була полегшена компактним розселенням кримських татар на території Узбекистану. Починаючи з 1957 р., народ неодноразово звертався до керівництва країни з клопотанням розглянути і вирішити кримськотатарське питання, дозволити татарам повернутися до Криму.

На першому етапі боротьби за свої права, за своє повернення до Криму, діяльність кримських татар була обмежена, головним чином, місцем їх депортації – Узбекистаном, але згодом ще однією ареною боротьби проти примусового перебування в місцях депортації та боротьби за створення національного об'єднання на території півострова стає Москва. Починаючи з 1964 р., кримські татари організують постійне представництво в Москві – змінну делегацію, яка займалась систематизацією і поданням до урядових організацій листів та звернень від кримських татар, інформувала представників радянської громадськості про стан справ щодо вирішення прав кримських татар, а також регулярно випускала та розповсюджувала «Інформацію», в якій висвітлювалась хроніка подій: кількість поданих петицій, листів, хід бесід з посадовими особами і т. п.². Згодом, зневірившись у дієвості петиційної форми боротьби, кримські татари вдаються до більш рішучих заходів. Як відповідь, вже на початку 60-х починаються репресії уряду против активістів руху.

Активізація кримськотатарського руху навесні 1966 р. привела до прискорення пошуків різними вищими інстанціями шляхів адаптації кримських татар до нових умов. На зустрічі активістів руху з секретарем Президії Верховної Ради СРСР М.П.Георгадзе, яка відбулася 22 березня 1966 р., обговорювалися такі варіанти вирішення проблеми: 1) організоване повернення кримських татар до Криму з відновленням автономії; 2) надання автономії в будь-якій частині СРСР, за винятком Криму; 3) дозвіл прописки в Криму на загальних підставах³.

Навесні того ж року уряд почав «організацію» громадської думки проти повернення кримських татар до Криму. Зваживши на те, що колишній аргумент про достатню заселеність півострова і забезпеченість працездатними робітниками вже не є переконливим, вирішено було зосередити увагу на ще одній «карті», щоправда вона вже розігрувалася – звинувачення у масовій

зраді під час війни. Були організовані листи від командирів партизанських загонів, у яких вони давали негативні оцінку діям кримських татар у роки війни.

Позиція ЦК КП України була сформульована в листі Першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста до ЦК КПРС від 22 червня 1966 р. У ній зазначається, що «до Центрального Комітету КПУ, партійних та радянських органів республіки продовжують надходити листи від татар, які проживали в Криму. В них ставиться питання про повернення татар в Крим, відновлення їх національно-територіального об'єднання, відшкодування збитків...»⁴. Резюме, сформульоване в листі зводилось до того, що «ніяких підстав для перегляду питання про неповернення татар до Криму немає». Мотивація була наступною: 1) Кримська АРСР не являла собою автономію тільки татар, а була багатонаціональною республікою, в якій татари становили п'яту частину населення; 2) переселення татар до Криму викликало б необхідність виселення значної частини «теперішнього населення», що було б «великою несправедливістю»; 3) «негативно вплинуло б на економіку тих районів, де зараз проживають кримські татари»; 4) зрада Батьківщині в період війни⁵. Якщо перший пункт є об'єктивним, то інші викликають, принаймні, сумніви. Особливо стосовно того, що потрібне буде виселення населення, яке проживає в Криму «на місці татар». Адже в середині 60-х до Криму активно продовжується переселення з інших районів України, а татари, які намагалися переселитися, нараховувалося лише 160 тис. осіб. Тобто аргументація була неперекожливою і маскувала небажання вирішувати питання, а також, можливо, неспроможність йти проти волі Москви.

В Указі Президії Верховної Ради СРСР від 14 вересня 1966 містяться висновки подібні до тих, що висловлені в листі П.Шелеста. В Указі констатується, що порушення питання про повернення кримських татар до Криму, створення там автономії «не викликане ні державними інтересами, ні політичною необхідністю, воно також не відповідає інтересам і трудящих татарської національності». Крім того, демонструючи повне незнання питання, без розуміння того, що казанські і кримські татари різні етноси, в Указі зазначається, що в складі РРФСР є татарське національне об'єднання – Татарська АРСР, до якої кримські татари можуть переселитися на постійне проживання⁶.

Активізація кримськотатарського руху, очевидно, зумовила появу Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму» від 5 вересня 1967 р., а також постанови Президії Верховної Ради СРСР «Про відновлення права кримських татар та членів їх сімей проживати на всій території СРСР»⁷. 11 років боротьби, всенародних протестів та смиренних прохань змусили владу зняти огульні обвинувачення у зраді і дозволити татарам та членам їх сімей користуватися правом селитися по всій території СРСР (тобто в Криму також), але «у відповідності до діючого законодавства про працевлаштування і паспортний режим». Вся підступність цієї «зачіпки» згодом проявиться під час спроб переселитися до Криму.

Після публікації 9 вересня в місцевій пресі Указу, кримські татари почали переїзд до Криму. За три місяці: з вересня – по грудень 1967 р. до Криму прибуло біля 1200 сімей (приблизно 6 тис. осіб). Однак виконати формальності, необхідні для поселення на «законних підставах», змогли лише дві сім'ї⁸. Влада добре підготувалася, щоб не пустити кримських татар до Криму.

Річ у тім, що до прийняття указу 1967 р., прописка в Криму існувала лише в містах і курортних містечках, а більшість населення степового Криму, як і основна маса сільського населення СРСР, паспортів не мала. Але за зиму 1967 р. спішно була проведена паспортизація Криму і введена прописка по всіх населених пунктах. Нотаріальні контори одержали таємний наказ – не оформлювати угоду на придбання нерухомості, якщо покупець кримський татарин. Самі учасники руху писали у листі до ЦК КПРС, що «на татар, на людей без прописки, полюють в Криму, як на диких звірів»⁹.

Спробою локальної інтеграції кримських татар до українського суспільства, став так званий оргнабір. Так, вже навесні 1968 р. спеціальні уповноважені кримської адміністрації виїхали до Узбекистану для укладання договорів про прийом на роботу з тими, хто бажав переселитися. Однак, уряд УРСР не планував широкомасштабного переселення. У 1968 р. за «оргнабором» було переселено лише 248 сімей, у 1969 – 104, а у 1970 – 45 і ще 50 родин планувалось переселити у 1972 році¹⁰.

Паралельно набував обертів процес посилення репресій та гонінь на активістів руху. Близько 200 активістів було засудже-

но, відбулося понад 50 судових процесів, організованих проти кримських татар. У вересні 1968 р. були заарештовані 10 провідних діячів ініціативних груп, автори всенародних звернень. По приїзді в Ташкент, у травні 1969 р., був заарештований П.Григоренко (який провів понад 5 років у психіатричній лікарні), у травні цього ж року був заарештований Мустафа Джемільєв, якого було засуджено до 3 років таборів. При цьому, як зазначають ідеологи кримськотатарського руху, «мова йде не лише про фізичне винищення, як при Сталіні, а про викоренення народу як нації: примусова асиміляція, створення умов для загибелі мови, національних традицій, культури»¹¹.

Наприкінці 70-х рр. була зроблена нова спроба «вирішити» кримськотатарське питання, на цей раз шляхом створення районів компактного проживання кримських татар. Ці райони створювалися абсолютно штучно, ніяких історичних національних татарських коренів у цих районах не було. Під заселення віддавалися найбільш несприятливі, віддалені від осередків культури, цивілізації землі. Одним з перших у вересні 1978 р. був створений Мубарекський район, а у квітні 1979 р. – Бахористанський.

Поряд з цим, продовжує збільшуватися кількість неорганізованих переселенців до Криму. Якщо в 1973 р. таких на півострів прибуло 32, то в 1974 – 128, в 1975 – 605, в 1976 – 901 особа¹². Новим бар'єром для переїзду став Указ Міністра внутрішніх справ Узбекистану (без опублікування у пресі) від 25 квітня 1978 р., який забороняв органам внутрішніх справ вписувати з Узбекистану кримських татар, які не мали довідки з майбутнього місця проживання про наявність там для них роботи та житла. Причому таке правило стосувалося лише кримських татар.

Таким чином, ситуація щодо вирішення кримськотатарського питання загострювалася. З одного боку, ніяких позитивних наслідків не дали спроби «укорінення» народу на території Узбекистану; татари не збиралися миритися із заборонаю повернення на півострів, не дивлячись ні на які репресії та гоніння, виявляючи стійкість та рішучість і прохаючи допомоги на міжнародному рівні. З іншого боку, кримськотатарському руху так і не вдалося зламати «опір» вищого партійного та державного керівництва СРСР, яке не могло дозволити кримським тата-

рам повернутися до Криму, визнавши тим самим себе «переможеними».

Після початку демократичних перетворень у Радянському Союзі і з появою на політичному олімпі М.Горбачова, вирішення кримськотатарського питання набуло деякого позитивного імпульсу; принаймні припинилися судові процеси над кримськими татарами. Однак проблема залишалася невирішеною. Тому 20 червня 1987 р. до Москви прибуває делегація у складі 1500 осіб, які організують маніфестацію в Ізмайловському парку, а на 26 червня намічають демонстрацію на Красній площі. У липні 1987 р. до Президії Верховної Ради СРСР з проханням відновити права кримських татар звернулася група письменників, серед яких були Б.Окуджава, Є.Євтушенко та інші. Активний перебіг подій примусив уряд зробити повідомлення ТАСС, в якому було заявлено про створення урядової комісії на чолі з А.О.Громико, яка мала «спокійно, відповідально», не розпалюючи пристрасті, вирішити конфліктну ситуацію, причому зазначалося, що апеляція до закордонної суспільної думки «не виглядає конструктивною» і «лише утруднює розгляд питання»¹³.

Повернення кримських татар до Криму набуло масового характеру, починаючи з 1987 р. і особливо активізувалося після прийняття Декларації Верховної Ради від 14 листопада 1989 р. «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що зазнали насильницького переселення і забезпечення їхніх прав». Якщо протягом 1987 р. до області прибуло 2,3 тис. кримських татар (їх кількість дорівнювала 18 тис.), то за перше півріччя 1990 р. прибуло 19,9 тис., а за весь період листопад 1987 – вересень 1990 – біля 70 тис. і на кінець 1990 р. їх нараховувалося в Криму понад 97 тис.¹⁴ Таку кількість людей викинути назад до Узбекистану віднині було неможливо і небезпечно. Уряд це нарешті усвідомив. Звичайно, така кількість «новоприбулих» вимагала негайного і комплексного вирішення питання розселення та адаптації. Але відкрити дорогу легше, ніж її пройти. Крим виявився не готовим до різкого переходу від політики «не пущать» до одночасного прийому величезних мас населення. Ситуація загострювалася самовільними захопленнями кримськими татарами земель та початком забудови без урахування будь-яких норм, потреб та перспектив забудови області

в цілому. Практично весь 1988 р. у Сімферополі йшли мітинги та демонстрації.

Необхідно зазначити, що репатріанти зазнали різких соціальних пертурбацій. Так, серед репатріантів місцеві жителі становили 63%, а змогли оселитися в містах лише 26,6%, інша їх частина стала селянами. Кардинальні зміни у соціальному складі кримських татар (до речі, така ж зміна мала місце після депортації 1944 р.) зумовили цілий комплекс проблем, з якими зіткнулися переселенці: влаштування на роботу за фахом, звичний спосіб буття та інші. Соціологічні дослідження свідчать про тенденцію до втрати вагової частини інтелігенції, представники якої вимушені були шукати роботу у сферах, пов'язаних з фізичною працею¹⁵.

У липні 1990 була прийнята постанова Ради Міністрів СРСР «Про першочергові заходи щодо вирішення питань, пов'язаних з поверненням кримських татар в Кримську область», однак реальне вирішення їх лягло на плечі української держави після набуття нею незалежності. Україна взяла на себе всі зобов'язання щодо повернення, облаштування та інтеграції в соціальну інфраструктуру понад 260 тис. депортованих, що повернулися до Криму. Подібних обсягів репатріації не знала історія сучасної Європи.

На початку 90-х рр. ХХ ст. кримські татари стали третьою за чисельністю етнічною групою Криму, причому найбільш згуртованою та політично активною. Головною ідеєю їх повернення до Криму було не поліпшення матеріальних умов або інші матеріальні блага, а саме повернення, набуття втраченої Батьківщини. Причому під час депортації було втрачено багато носіїв традицій народу, його культури, але найбільш загартовані, активні вижили, хоча й були зрусифіковані. Адже нове покоління не здобувало освіти в національних школах, не мало можливості розвивати національну культуру, проте національна ідея виявилась у кримських татар надзвичайно міцною. На користь цього свідчить те, що вже перше покоління кримських татар, яке виросло на чужині, почало з другої половини 60-х років боротьбу за повернення на Батьківщину.

Ці обставини зумовили особливості соціальної інтеграції кримських татар на території Криму, сформували їх менталітет і світогляд. Соціологічні опитування кримських татар свідчать, що понад 70% з них обирає мононаціональні шлюби (серед ук-

раїнців та росіян Криму цей показник не перевищує однієї третини). Дві третини кримських татар (серед росіян – біля однієї третини, серед українців – дві п'ятих) відносять себе до людей, які дотримуються національних традицій та обрядів. Дві третини кримських татар (серед українців та росіян – половина) відносять себе до активно віруючих. Дві третини українців і росіян, які проживають на півострові вважають його своєю Батьківщиною. Серед кримських татар таких дев'ять з десяти. Причому в поняття Батьківщина кримські татари вкладають такий зміст¹⁶:

	Кримські татари	Українці	Росіяни
Місце, де я народився	15,9	58,4	50,7
Місце, де народилися і виростили мої предки	75,4	7,0	8,6
Місце, де я прожив значну частину свого життя	4,3	27,3	31,3
Місце, де я хотів би жити	1,4	3,3	7,4
Інше	2,9	1,9	2,0

Більше того, кримські татари більш радикально налаштовані також у питанні: Хто може вважати Крим своєю Батьківщиною? Так, чотири п'ятих українців та росіян вважають, що на це мають право представники всіх національностей, які проживають зараз на півострові. У той час половина з опитуваних кримських татар визнає таке право лише за представниками свого етносу. Детальніше відповідь на це питання демонструє таблиця на сторінці 12¹⁷.

Цікаво, що кримські татари, не дивлячись на те, що Крим є територією України, не вважають, що українці мають право бачити Крим своєю Батьківщиною.

Звертає на себе увагу яскраво виражена кримськотатарська двомовність у середовищі кримських татар. Так, кримськотатарську мову своєю рідною вважає 81,2 % кримських татар, російську – 14,5% , а українську – лише 1,4% . Це означає, що кримські татари, як і Крим в цілому, залишаються російсько-орієнтовним регіоном, не дивлячись на всі заходи, що проводить Україна.

	Кримські татари	Українці	Росіяни
Кримські татари	50,7	0,5	0,2
Українці	0,0	4,2	0,5
Росіяни		5,6	12,0
Інші	0,0	2,8	2,8
Представники всіх національностей, які проживають зараз на півострові	35,8	82,8	79,1
Не можуть відповісти	6,0	4,2	5,4

Отже, головним завданням, яке стоїть перед Україною на нинішньому етапі в площині етнополітики, є створення механізму (комплексна соціально-економічна програма, вдосконалення політико-правового поля...) для продовження процесу інтеграції кримських татар в українське суспільство, який дав би можливість уникнути конфліктів на етнічному ґрунті, яких до цього часу вдавалося оминати.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Кримскотатарское национальное движение. Том.ІІ. – С.184–185.
- ² Там само.Том І. – С.100–101.
- ³ *Волобуєв О.В.* Кримскотатарский вопрос по документам ЦККПСС (вторая половина 50-х – середина 80-х гг.ХХв.) //Отечественная история. – М. – 1994. – №1. – С.163
- ⁴ Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1941–1998 рр.). – К., 1999. – С.18.
- ⁵ Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1941–1998 рр.). – К., 1999. – С.18–20.
- ⁶ *Волобуєв О.В.* Назв.праця. – С.164
- ⁷ Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1941–1998 рр.). – К.,1999. – С.23–24.
- ⁸ *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР. Новейший период. Вильнюс-Москва. – 1992. – С.98.
- ⁹ Кримскотатарское национальное движение. Том ІІ. – С.201.
- ¹⁰ *Сергійчук В.* Український Крим. – К., 2002. – С.265.
- ¹¹ Кримскотатарское национальное движение. Том ІІ. – С.200

¹² *Сергійчук В.* Назв.праця. – С.265.

¹³ Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1941–1998 рр.). – С.24–26.

¹⁴ Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Збірник документів АРК (1989–1999 рр.). – К., 1999. – С.6.

¹⁵ *Паин Э.А.* Возвращение (о репатриации депортированных народов). – Социологические исследования. – М. –1990. – №12. – С.60.

¹⁶ *Ефимов С.* Об особенностях массового сознания репатриантов // Регион: проблемы и перспективы. 1997. – №2. – С.25.

¹⁷ Там само. – С.25–26.

Наталія БЕЛІЦЕР

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ: «ТРАДИЦІЙНІ» ТА ДЕЯКІ НОВІ ЧИННИКИ

«Нікому за жодних обставин не вдасться розіграти кримськотатарську карту. А такі бажуючі є, як у нас в Україні, і в Криму в тому числі, так і за її межами, на великий жаль», – сказав президент Кучма після зустрічі з головою Меджлісу кримськотатарського народу Мустафою Джемільєвим і його заступником Рефатом Чубаровим¹.

Хоча дуже хотілося б погодитися з цими словами Президента нашої держави, однак реальні факти життя, зокрема й останні події в Криму, свідчать: кримськотатарська карта вже активно й небезуспішно розігрується певними політичними силами. Одним з найгірших наслідків цієї брудної політичної гри є реальне загострення міжетнічного напруження на півострові, зокрема, помітне зростання антикримськотатарських настроїв і поширення їх серед слов'янського населення Криму, і певною мірою – серед решти населення території України.

Такий розвиток подій зумовлений, принаймні частково, загальним контекстом всесвітнього масштабу. Як уже неодноразо-

¹ www.pravda.com.ua, 3.04.2004, 16:23 (ІНТЕРФАКС-УКРАЇНА)

во стверджували і дослідники, і політики, після Американської трагедії 11 вересня 2001 р. ми всі живемо в іншому світі, – жорстокішому, агресивнішому, розколотому непримиренною ворожечю значно сильніше, ніж раніше. Йдеться не тільки про нечуваній до того (в країнах високорозвиненої західної цивілізації) масштаб невинних жертв терористичного акту, а й про намагання відповісти на це «адекватними заходами» безпеки, які, згідно з оцінками ряду видатних (в тому числі американських) конфліктологів, можуть призвести до ще більших трагедій у майбутньому.

Одним із наслідків того, що відбулося, і продовжує відбуватися в сучасному світі, стало використання гасел і дій в рамках «боротьби з (ісламським) тероризмом» для виправдання і легітимації брутальних порушень прав людини, спрямованих проти мусульманських меншин і народів. Найбільш відомим і кричущим прикладом цього є війна в Чечні, яку не можна назвати інакше ніж геноцид чеченського народу, і яка тільки останнім часом стала знов привертати увагу авторитетних міжнародних інституцій та організацій, зокрема, Європейського парламенту та Ради Європи.

Менше впадають в очі численні випадки використання як реально існуючої, так і уявної «ісламської загрози» для маніпулювання нею в політичних цілях. Оскільки тут не йдеться про військові операції чи акції в рамках «боротьби з тероризмом» зі зброєю в руках, маргіналізації чи дискримінації мусульманських меншин у пострадянських, умовно «християнських», країнах приділяють в світі значно меншої уваги... Так само як і використанню загрози «ісламського фундаменталізму» й «ісламського тероризму» для ефективної боротьби з політичною опозицією в мусульманських країнах Центральної Азії².

Загострення етнополітичного конфлікту в Криму також не обійшлося без наполегливого використання цього чинника, що цього разу «спрацював» значно ефективніше, ніж будь-коли за всі роки від початку масової репатріації кримських татар. Дказом цього є, наприклад, нещодавня поява в Криму до останнього часу невідомих в Україні екстремальних шовіністичних угру-

² Див. REVIEW ESSAY «Islam in the Former Soviet Union» by Sally N. Cummings, The Global Review of Ethnopolitics, Vol. 3, no. 2, January 2004, 67–72.

повань, що нагадують і російських, і європейських «скинхедів». А також виникнення зовсім нетрадиційного для Криму «козацтва», яке також виступає під гаслами слов'янського або російського, але завжди антиісламського «православ'я», і цим добре нагадує потрібне явище (вже майже забуте) часів першого і єдиного президента Криму Юрія Мешкова. Справді, як слушно зауважив Голова ВР АРК Борис Дейч у виступі на розширеному засіданні Судакської міськради, нездатність судової й правоохоронної системи зупинити ескалацію конфлікту не тільки загострила емоції, але й викликала у певної частини населення недовіру до влади і антитатарські настрої, чим і скористалися політичні й громадські організації, про наявність яких в Криму вже почали забувати... «Хто ще два роки тому зміг би бути обраним до міської ради, використовуючи «козацьку», або вкрай націоналістичну російську ідею? Та ніхто!» – сказав п. Дейч³.

Проте, протягом вже багатьох місяців розгортання конфліктів у Криму подібні заяви керівників владних структур АРК залишаються лише заявами, в той час як кількість і масштаб провокацій зростає, а їхні автори, яких, здавалося б, не так вже й важко знайти правоохоронним органам, чомусь завжди оголошуються як «невідомі». Наведу лише кілька прикладів з місцевої преси. У Бахчисараї протягом кількох місяців буквально тероризують учнів кримськотатарської національної школи: на її територію регулярно підкидають фотографії вбитих, залитих кров'ю людей, пошкоджений одяг і таке інше, з написами: «То же будет и с вами. Казаки». У Феодосії у лютому 2004 р. з'явилися листівки такого змісту: «Сила России – будущее Крыма»... «не за горами война с татарами...». Ці прокламації закликають російський народ об'єднатися, аби не «продать Крым ни татарам, ни «желто-голубым»⁴. В цьому ж місті мали місце й витонченіші провокації: редактор місцевої газети «Кафа» Ірина Проккопук написала в одній з своїх статей, що їй подобається жити в Україні, а у кримчан виникне купа проблем у разі, якщо б Крим знову став російським. Незабаром вона одержала листа з погрозами такого змісту: «В Крыму будет бойня, после Чечни за

³ «Антитатарская карта разыгрывается в Крыму, – считает Борис Дейч». Полуостров, № 8 (58), 27 февраля – 4 марта 2004. С. 1–2.

⁴ «Нацисты добрались до Феодосии». Алексей Батурин, «Кафа», 20.02.2004

нами Турція! Україна за Перекопом, вот туда и убегай пока не поздно. России вы не нужны, а хохлов мы возьмем голыми руками. Крым – татарам! А вы вон из Крыма! Сеит Сейтназинов».

На переконання Ірини, цей лист написано не кримським татариним. Вона подала заяву начальнику міліції Феодосії, розповіла ще й про аналогічні дзвінки до редакції, але ж які були наслідки? Зрозуміло, нікого не знайдено. Тому вже не дивує гіркий висновок редакції газети «Полуостров»: «На жаль, заяви кримської влади про антитатарську карту залишаються тільки словами. Хоча тих, хто її розігрує, і шукати не треба – всі вони на поверхні, і навіть не намагаються ховатися десь у підпіллі. Достатньо прочитати деякі «популярні» кримські газети для того, щоб розкласти цілий пасьянс із «вчорашніх» та «позавчорашніх» політиків, які сьогодні знов на коні і дозволяють собі публічні висловлювання, що принижують честь і гідність кримських татар»⁵.

Виникає цілком слушне запитання: а як реагує на загрозу кримського конфлікту центральна влада? Знов-таки, на рівні заяв – цілком адекватно. Стосовно ж дій, замість відповіді наведу ще одну ілюстрацію. 22 жовтня 2003 р. депутати Верховної Ради АРК прийняли звернення до Голови Верховної Ради України Володимира Литвина і голови Комітету ВР України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією Володимира Стретовича з проханням проаналізувати роботу народного депутата України Леоніда Грача і дати правову оцінку ряду його заяв. У прийнятому зверненні зазначається, що Верховна Рада АРК «глибоко стурбована діями члена парламентського комітету по боротьбі з організованою злочинністю і корупцією народного депутата України Леоніда Грача, який намагається дестабілізувати громадсько-політичну ситуацію на території Автономної Республіки Крим». Зокрема, обурення депутатів викликало інтерв'ю Л.Грача «Независимой газете», в якому він звинувачує кримську владу у «використанні радикальних націоналістів проти своїх політичних супротивників». За словами Л.Грача, це сприяло посиленню радикальних груп з числа кримських татар у Криму і появі ваххабізму, «який активно поширюється на півострові». У зв'язку з цим депутати Верховної Ради Криму заявили про недовіру народному депутату Л.Грачу; за таке звернення проголосували 73 з 99 депутатів кримського парламенту⁶.

⁵ Полуостров, № 8 (58), 27 февраля – 4 марта 2004.

Про подальшу реакцію Верховної Ради на це звернення повідомлень у пресі не було, в той час як бурхлива діяльність п. Грача в цьому ж напрямі аж ніяк не вщухає.

Здавалося б, як це не прикро, подібна ситуація не є чимось надзвичайним; її навіть можна вважати майже традиційною для Криму напередодні курортного сезону. Тому важко було б зрозуміти, чому в цьому році розігрування антикримськотатарської карти відбувається значно ефективніше, ніж у минулі роки. Тому великої уваги, детального аналізу потребують такі нові елементи зростаючого напруження на півострові, як «адекватні відповіді» певних представників кримськотатарського населення на те, що сприймається ними як тиск, дискримінація та порушення їхніх прав і їхньої рівності з іншими жителями Криму. Якщо, починаючи з середини 90-х років, протести мали форму переважно петицій, звернень, апеляцій до урядових та міжнародних структур, у гіршому разі – акцій громадської непокори, то 2003–2004 р. позначені вже й реальними зіткненнями кримських татар з кримськими слов'янами, кульмінацією яких стали події в Сімферополі 23 березня. Група молодиків із зовнішніми ознаками й поведками «скинхедів», що вигукували погрози й образи на адресу кримських татар, напали на 20-літнього Ділявера Максудова поранили ножом у спину. Він потрапив до лікарні. Тієї ж ночі відбувся акт помсти: у бар «Коттон-Клуб» увірвалася група кримських татар і вчинила там, за свідченням очевидців, «вибіркову» бійку, орієнтуючись на зовнішність і скинхедську символіку відвідувачів. У результаті постраждало 9 осіб, троє з ножовими пораненнями були госпіталізовані й перебували в реанімації.

Ці події шокували й сколихнули все кримське суспільство. ВР АРК провела 30 березня позачергову сесію, на яку було винесене єдине питання: «Про інформацію начальника Головного управління МВС України в АРК Миколи Паламарчука і прокурора АРК Володимира Гальцова з проблем забезпечення прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охорони правопорядку і громадської безпеки в Автономній Республіці Крим»⁷. І хоча на цій сесії Верховної Ради Криму керівники

⁶ «Пане Грач, Вам тут не вірять!», «Кримська світлиця», № 43, 24.10.2003.

⁷ Про етно-політичну ситуацію в Криму. Володимир Притула, Радіо Свобода, 30.03.2004.

кримської міліції і прокуратури, відзначивши серйозні проблеми, викликані, зокрема, серією несанкціонованих мітингів і пікетів, стверджували, що ситуація перебуває під контролем, і що «міф про міжнародну ворожнечу на півострові створити не вдасться», ясно, що такі висловлювання, м'яко кажучи, не зовсім відповідають дійсності. Це підтверджують і результати соціологічних опитувань, які показали суттєве зростання антикримськотатарських настроїв 2003-го року порівняно з 2002.

У свою чергу, Меджліс кримськотатарського народу на своєму засіданні ухвалив заяву «Про ситуацію, яка створила загрозу безпеки мешканців Криму», в якій, зокрема, сказано, що Меджліс кримськотатарського народу з метою недопущення подальших провокаційних дій з будь-якого боку призупинив усі акції протесту кримських татар в усіх регіонах півострова. Меджліс також засудив всілякі прояви насильства, хто б до них не вдався: «Людське життя – найвищий дар Всевишнього, і завданням усіх людей різних національностей та віросповідання є створення умов для мирного і спокійного життя наших батьків, дітей і внуків». У заяві висловлено співчуття всім постраждалим під час бійки 23 березня та їхнім родичам⁸.

Хоча всі ці події і чинники конфлікту потребують подальшого всебічного й глибокого аналізу, в рамках цієї роботи хотілося б звернути увагу на один з них, а саме, на роль ще й досі не легалізованого Меджлісу (який у виданнях, наприклад, Російської общини Криму нерідко називають «незаконним злочинним угрупованням»). Широко відомо, що численні супротивники цього унікального виборного органу кримськотатарського народу зазвичай стверджують, що це саме він роздуває етнополітичний конфлікт у Криму чи принаймні сприяє створенню міжетнічного напруження. В зв'язку з випадками насильства й не санкціонованих Меджлісом мітингів і пікетів останнім часом були висловлені сумніви в тому, що Меджліс здатний й далі контролювати ситуацію, стверджувалося, що він втрачає авторитет серед кримськотатарської спільноти, і є «ненадійним партнером» для офіційних владних структур. Мало того, керівництво АРК неодноразово висловлювало незадоволення тим, що Рада

⁸ Повний текст заяви див. на веб-сайті <http://www.qurultay.org/>

представників складається тільки з членів Меджлісу; відповідне звернення до Леоніда Кучми (з пропозицією змінити принцип формування Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України) було прийнято на сесії ВР АРК 30 березня⁹.

З точки зору конфліктолога, такі спроби підірвати позиції авторитетного виборного органу, який не тільки представляє інтереси й захищає права народу, але й має нести відповідальність за його дії, виглядають вкрай небезпечними. Втрата головного опонента, що в критичних ситуаціях здатний виступати в ролі ефективного партнера офіційної влади будь-якого рівня для відвернення найгіршого – насильства й кровопролиття – призвела б до дуже серйозних ускладнень як у короткостроковій, так і довгостроковій перспективі. Імперський принцип «розподіляй і владаруй», яким ефективно маніпулювали домінуючі еліти багатонаціональних імперій, аж ніяк не підходить для використання в Україні. Тому легко спрогнозувати результат намагань ослабити позиції Меджлісу й підсилити його «внутрішніх», не кажучи вже про «зовнішніх», ворогів, якщо вони досягнуть успіху. Це врешті-решт неминуче призведе до того, що у разі необхідності термінового залагодження гострого конфлікту з етнічним забарвленням доведеться мати справу не з представниками єдиної структури, що володіє мандатом довіри свого народу, а з некерованою стихією людських пристрастей. Досвід багатьох конфліктних регіонів світу переконливо доводить, що у подібних ситуаціях досягнення взаємопорозуміння й примирення сторін конфлікту є надзвичайно складним і проблематичним.

З цього короткого огляду нещодавніх подій у Криму можна зробити висновок, що там відбувається протистояння «слов'янсько-християнської» більшості з мусульманською меншиною, що спостерігається, на жаль, у багатьох сучасних конфліктах. Проте кожному, хто стежить за перебігом подій у Криму, цілком зрозуміло, що реальні причини суттєвого загострення кримського конфлікту лежать зовсім не в площині загрози ісламського «фундаменталізму», «екстремізму», «те-

⁹ «Автономії – правову стабілізацію». Віктор Хоменко, «Кримська світлиця» № 14, 02.04.2004.

роризму» чи «ваххабізму»¹⁰. Причини зовсім інші, переважно економічного й політичного характеру, а «ісламський чинник» просто вдало вписався в сучасний контекст і виявився найзручнішим для маніпулювання з метою дестабілізації нестійкої міжетнічної злагоди на півострові. Насамперед, це земельне питання, оскільки, незважаючи на формально ще чинну заборону продажу землі – зокрема, на південному узбережжі – в приватні руки, цей процес фактично вже відбувається¹¹. За словами народного депутата України, заступника Голови Меджлісу кримськотатарського народу Рефата Чубарова, «земля в Криму з кожним часом зменшується, як шагрена шкіра»¹². Відповідно, кримськотатарські репатріанти, в першу чергу з тих родин, які були депортовані саме з Південного узбережжя (а таких було чимало), втрачають останні надії на справедливе вирішення їхнього питання – тобто, можливості облаштуватися саме там, звідки їх так раптово, брутально й жорстоко викинули у вигнання 18 травня 1944 р.

Не в останню чергу, складність справедливого розв'язання проблеми реституції, репарації чи компенсації тим, хто постраждав від наслідків депортації, залежала від того, що на початку масової репатріації кримських татар, органи влади тоді ще Кримської області Української РСР встигли видати розпорядження – інструкцію щодо порядку прописки їх у різних регіонах Криму. Крім заборони компактного поселення (в жодному районі

¹⁰ До того ж, необхідно зауважити, що навіть суттєво політизовані версії і форми ісламу самі по собі не є безпосередньо загрозою миру й стабільності. Як переконливо доведено сучасними дослідженнями, войовничість і агресивність угруповань, що виступають під гаслами ісламського «Джихаду», в переважній більшості випадків виникають внаслідок утисків і переслідувань мусульманських меншин і народів (див., наприклад, «Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia» by Ahmed Rashid, Yale University Press, 2002, pp. 304; «Islam in the CIS: A Threat to Stability?» by Yaacov Ro'I, The Royal Institute of International Affairs, 2001, pp. 96).

¹¹ Земельному питанню в Криму присвячена низка досить серйозних публікацій і аналітичних статей, зокрема, в газетах «Дзеркало тижня» і «День».

¹² Рефат Чубаров: «Желающим сделать игру на президентских выборах необходимо обострение противостояния в Криму». Олеся Яхно, «Главред», 13.02.2004.

кількість кримських татар не повинна була перевищувати 25 відсотків від усього населення), в декількох «стратегічних» зонах їх взагалі було заборонено прописувати чи дозволяти будувати собі житло. В першу чергу, така заборона стосувалася Південного узбережжя, і формально її було скасовано лише в 1997 р.

Не можна не згадати й про те, що протягом усіх років, які минули після здобуття Україною статусу незалежної суверенної держави, депутати українського парламенту жодного скликання не спромоглися ухвалити Закону про реабілітацію репресованих за національною ознакою. За винятком представників титульного українського етносу, найчисленнішу з таких груп складають саме кримські татари. Таке прикре запізнення тягне за собою дуже серйозні негативні наслідки. З огляду на конфліктний потенціал кримського суспільства, це означає, з одного боку, поширення відчуття розчарування й гіркоти невинуватих надій поміж кримськотатарської спільноти, з іншого – безкарні й зухвалі виступи, зокрема, й у друкованих засобах масової інформації АРК, які виправдовують здійснення злочину проти людства – акту депортації й геноциду кримськотатарського народу – стверджуючи, що «такі було за що депортувати», або навіть закликаючи до повторного здійснення такого ж самого злочину.

До переліку нерозв'язаних питань, що сприяють розпалюванню кримського конфлікту, слід додати ще й досі невизначений статус кримських татар. На рівні офіційного й неофіційного дискурсу, начебто всі погоджуються, що їхній статус має бути дещо відмінним від статусу звичайної «національної меншини» – насамперед через відсутність іншої історичної батьківщини чи етнічно спорідненої країни, яка б так чи інакше допомагала збереженню унікальної культурної самобутності й історичної спадщини кримських татар, майже повністю знищеної в Криму після депортації. Проте подальшого розвитку вітчизняного законодавства з питань «корінних народів», як то передбачалося Конституцією України, також не відбулося. Замість того, Кабінет міністрів як суб'єкт законодавчої ініціативи підготував законопроект «Про статус корінних (автохтонних) народів України», згідно з яким «...До корінних (автохтонних) народів України належать громадяни України білоруської, болгарської, вірменської, гагаузької, грецької, єврейської, караїмської, кримськотатарської, кримчацької, молдовської, польської, російської, румунської, словацької, угорської, чеської націо-

нальностей» (Стаття 1). Крім наведеного вище переліку конкретних етнічних груп, ця стаття пропонує означення, яке практично повністю збігається з «робочими» означеннями не «народів», а саме «національних меншин» згідно з низкою документів європейського регіонального права, а також національних законодавств країн центральної та Східної Європи. Стосовно ж національних меншин як таких, в законопроекті сказано, що «...До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» – без конкретної згадки про будь-яку етнічну групу. До того ж, «...Представники корінних (автохтонних) народів не можуть водночас належати і до національних меншин, і відповідно представники національних меншин не можуть належати до корінних (автохтонних) народів».

Беручи до уваги тривалу боротьбу кримських татар за офіційне визнання їх не національною меншиною, а корінним народом України/Криму, легко уявити собі, який потужний «внесок» у вже й до того стрімко зростаюче незадоволення кримських татар діями української влади зробить такий закон у разі його ухвалення (навіть попереднього, у першому читанні) Верховною Радою.

Така ситуація склалася напередодні відзначення «на державному рівні» (як то було проголошено Президентом) 60-ї річниці трагічних подій депортації. Згадуючи традиційні вже спроби максимально загострити напруження на півострові напередодні курортного сезону з використанням для цього всіх можливих важелів, мотивів і підстав, від: «У Криму немає нічого: ні води, ні їжі, ... (ані сонця, ані моря... – це з анекдоту, що його переказала мені минулого року жителька Санкт-Петербурга, яка відпочиває з сім'єю в Східному Криму вже понад десять років, і щовесни дізнається про подібні «характеристики» Криму з російських ЗМІ), до «озброєних та агресивних кримських татар, які ненавидять слов'ян і, зокрема, росіян, що робить відпустку в Криму вкрай небезпечною авантюрою». Цього року до «суто бізнесового» українсько-російського суперництва за відпускників і відвідувачів морських курортів додалося й значно масштабніше політичне суперництво за реальне здійснення зовнішньої політики України: чи розвиватиметься вона згідно з офіційно проголошеним курсом на інтеграцію в «західному» на-

прямі, тобто в європейські та євроатлантичні структури, чи навпаки, буде реалізований технологічний проект євразійської інтеграції. У другому випадку йдеться про все глибше втягування в різного типу структури СНД (на кшталт ЄП'у) під неминуче домінуючими впливами Росії, яка нині вже й не соромиться заявляти про свої неприховані наміри відновити чи створити оновлену «ліберальну» імперію. Певна парадоксальність кримської ситуації полягає в тому, що саме мусульманська кримськотатарська спільнота представлена стійкими й послідовними прихильниками «західного» вектору інтеграції, в той час як значна частина слов'янського й взагалі «російськомовного» населення все ще традиційно зорієнтована на Росію, а всіх ворогів останньої, включно з НАТО, Туреччиною, США, «ісламістами» тощо, також сприймає вороже. Оскільки ж поточний рік може виявитися вирішальним для майбутнього України в зв'язку з президентськими виборами в жовтні, кримські татари стали заручниками і цієї ситуації: з одного боку, їхня політична еліта зберігає певну лояльність до нинішнього Президента, який співпрацює з нею в рамках Ради представників кримськотатарського народу при Президентіві України, з іншого, належність лідерів кримських татар до опозиційної «Нашої України» робить їх об'єктом тиску з боку владних структур і загальнонаціонального, і місцевого рівня.

Таким чином, з тривогою, сумом і болем можна констатувати, що до «традиційних» чинників кримського етнополітичного конфлікту в 2004 р. додалися інші, ситуативні, і що нерідко успішність конструювання штучного протистояння на етнічному підґрунті в Криму залежить саме від анти-мусульманських настроїв, які потужно впливають на громадську думку і формують її за допомогою засобів масової інформації не тільки в Криму і не тільки в Україні, а, на жаль, і у значно ширшому масштабі.

Єдиний «позитив» такої прикрої ситуації можна, мабуть, знайти в можливості запозичити деякий досвід запобігання й боротьби з таким специфічним різновидом ксенофобії, яким є сучасна ісламофобія, що було б надзвичайно актуальним в контексті етнополітичного конфлікту в Криму.

Зауважимо, що стурбованість з приводу поширення анти-ісламських, анти-мусульманських настроїв у Європі була помітною ще до терористичного акту 11 вересня 2001 р. Зокрема, на рівні Ради Європи: наприклад, Європейська комісія про-

ти расизму та нетолерантності (ЄКРН) оприлюднила свою Рекомендацію № 5 щодо загальних політичних заходів під назвою «Про запобігання нетерпимості й дискримінації мусульман». У ній сказано, що ця спеціалізована комісія РЄ «надзвичайно стурбована ознаками релігійної нетерпимості, спрямованої проти Ісламу і мусульманських общин у країнах, де ця релігія не є релігією домінуючої більшості населення» (CRI 2000 [21]). Водночас стверджується, що останнім часом багато мусульманських спільнот у Європі відчувають спрямовану проти них зростаючу ворожість оточуючого населення, живуть у атмосфері підозр, глибоко вкорінених упереджень, необізнаності з реальними фактами щодо ісламу та мусульман, а також нерідко стикаються з випадками принизливих і образливих висловлювань і прямої фізичної агресії. Згідно з опублікованим у травні 2002 р. звітом Моніторингового центру з питань расизму та ксенофобії Європейського Союзу, суттєве загострення такої ситуації відбулося після терористичних актів 11 вересня 2001-го р. в Сполучених Штатах і подальших подій. У зв'язку з цим ЄС також визнає необхідність протистояти цим загрозливим тенденціям зростання різноманітних форм ісламофобії в країнах – членах ЄС, і вважає їх викликом і загрозою культурі миру й демократії, а також традиційним європейським цінностям таким, як повага до культурного розмаїття й рівні права людини для всіх членів суспільства. Таким чином, поважні європейські структури розглядають ісламофобію як одну з форм дискримінації і агресивної ксенофобії, спрямованої проти меншин, і ставлять її в один ряд з такими ганебними явищами, як антисемітизм, ромафобія й расизм.

Саме в такому контексті ЄКРН разом з Директоратом з питань молоді і спорту ухвалили рішення розпочати широкомасштабну програму з метою вироблення стратегії та освітніх підходів для подолання проявів ісламофобії в Європі, які особливо небезпечні для молодих поколінь. Першим кроком такої програми дій буде проведення спеціального семінару в Будапешті з метою розробити політичні та освітні заходи для подолання ісламофобії шляхом підвищення рівня розуміння, обізнаності й поваги до релігійного різноманіття. Цільовими групами – учасниками семінару будуть молодіжні лідери з різних країн Європи, представники мусульманських общин та організацій, а також представники урядів та політиків, зокрема тих, що причетні до ух-

валення політичних рішень та заходів на місцевому та регіональному рівнях¹³.

Хочеться сподіватися, що в Україні всі гілки влади і на загальнонаціональному, і на місцевому рівнях все ж таки встигнуть не тільки зрозуміти всю серйозність і небезпеку ситуації, що склалася, а й вчасно вжити необхідних заходів. Маю на увазі не тільки відповідні законодавчі ініціативи, і не тільки адекватну роботу правоохоронних органів. Крім «реактивних» за своєю природою заходів, що не здатні змінити справжні причини й коріння наболілих проблем, необхідні величезні зусилля і з боку влади, і з боку структур громадянського суспільства – в першу чергу, ЗМІ. Докорінних змін потребують система освіти й виховання, просвітництво й інформування, створення найширших можливостей для ведення постійного міжкультурного та міжрелігійного діалогу як необхідної передумови розвитку справжньої толерантності й поваги до культурних відмінностей. Тільки тоді можна буде говорити про впровадження в життя, – зокрема, жителів Криму – такої сучасної європейської цінності, як культурне, мовне й релігійне розмаїття, тільки тоді можна буде повною мірою оцінити красу й привабливість такого «брєнду», як «всі різні – всі рівні».

Олександр ГАЛЕНКО

ПОШУКИ КРИМУ У МИНУЛОМУ ТА СЬОГОДЕННІ УКРАЇНИ

1. Родичі мимоволі. Перші прояви персонального ставлення українців до Криму виявилися порівняно давно, в усякому разі набагато раніше за формальне підпорядкування Криму Україні в складі Радянського Союзу. Вони пов'язані з татарськими набігами і виводом українських бранців («ясиря») до Крим та інших земель Османської імперії. Втрата великої кількості людей, звичайно ж, викликала вороже ставлення до кримців. Письменники і публіцисти XVI ст., пізніше Михалон Литвин, Станіслав Оріховський, Павло Грабовський, вбачали у них воро-

¹³ «Addressing Islamophobia through political and educational action». ECRI, CoE (MINELRES, April 2004).

га, який загрожував самому існуванню слов'ян. Водночас у XVII ст. почали відчуватися й ноти іншого ставлення українців та кримських татар – як до кровних родичів. Це передусім відбилося у народних баладах з інцестуальними мотивами, що розповідали про купівлю-продаж потурченими українцями своїх невпізнаних доньок, сестер, матерів, тець. Поряд з такими опосередкованими проявами родинних почуттів деякі літературні твори того часу висловлювали їх цілком відверто. Так, пісня безіменного автора часів Руїни «Ах, Україненько, бідна годиненько тепер твоя», записана після 1720 р., найповніше виражала це нове ставлення:

*Як много поганьцов з наших же браньцов, деток малих,
З них неприятельов, з них тепер татаров видим смялих.*

Очевидно, що ці настрої виростали із знання про долю невольників у Криму та Османській імперії. Швидка соціальна адаптація та етнічна асиміляція невольників в ісламському суспільстві була фактом, широко відомим у цілій Європі завдяки захоплюючим історіям подорожників. В Україні це знайшло відображення в народній культурі. Сам факт порушення питання про родинні зв'язки між двома народами, українцями та кримськими татарами, був проявом визрівання національної свідомості українців. Є підстави вважати, що це знання приносилося колишніми бранцями, які в той чи інший спосіб поверталися з неволі. Деякі думи невольницького циклу, передусім дума про Марусю Богуславку, задавали конкретні моделі поведінки для тих, хто міг потрапити у неволю.

Проте політичне протиставлення себе кримцям жило. Оце переплетення почуття політичної ворожості і етнічного споріднення виразно відбилося у знаменитому епізоді про вбивство запорозьким кошовим отаманом Іваном Сірком кількох тисяч українських потурнаків (тумів), описане Самійлом Величком:

*Простіте нас, братіє, а самі спіте тут до страшного суду
Господня, аби не множилися ви в Криму між басурманами на наші
християнські молодецькі голови і на свою вічну без хрещення
погибель.*

Отже, попри свою химерність, наведені приклади стали першим свідченням поширення уявних етнічних кордонів українців на Крим та усвідомлення певної історичної спільності з кримськими татарами.

2. Початки наукового осмислення. Для модерного мислення основна риса кожної нації – її специфічний народний дух – вважалися похідними від таких біологічних характеристик, як кровний зв'язок між її членами та особливий антропологічний тип. Народний дух, як вважалось, виражав себе у творчості народу, передусім у фольклорі. Тому українські романтики і творці української нації XIX ст., і зрештою сумлінні історики, не могли пройти повз мотиви кровної спорідненості з кримськими татарами, що знайшли відображення у фольклорних та літературних пам'ятках. П.Куліш також вважав, що українці через ясир поріднилися і з турками. Ось фрагмент з його опису османської столиці:

*Як поле в них буяє будяками,
Так забуяли серед Царєграда
Невольницькі базари козаками,
Очам відрода, воїнам награда.
І мов грядки в садах цвітуть маками,
Гареми мусульманські забриніли
Дівчатами й вродливими жінками.
А руські діти весело обсіли
З пилавом мисочки, мов голуб'ята білі*

Очевидно, відповідаючи науковій методи модерної епохи, ці настрої визначили й науковий пошук україністів. Так, фольклористи другої половини XIX ст., в числі яких були М.Драгоманов та М.Сумцов, розшукали в українському фольклорі запозичення з турецько-татарської народної творчості. Лінгвісти зацікавилися проблемою запозичень з тюркських мов в українській. Поставало розуміння, що український та турецько-татарський світи справді розмовляли між собою. Так ідея українсько-татаро-турецьких зв'язків збагатилася новими аргументами і почала спиратися на фундамент наукових фактів.

Історики, долучившись до конструювання українського самовизначення, стали звертати увагу, наскільки дозволяли джерела і власна кваліфікація, на взаємини українців з південними сусідами. Від «Історії України-Руси» М.Грушевського, окремі проблеми історії Кримського ханату стали вводитися і до наративів української історії. Віддаючи належне шкоді від татарських нападів, історик, тим не менше вважав слушним підкреслити їхній тісний взаємозв'язок із повстанням козацтва. Визнання за турками й татарами роль важливого чинника у центральній

події української історії перекидало місток розуміння над прірвою ворожнечі та трагедій, що для етноцентричного бачення минулого здавалася нездоланною перешкодою. Власне, в цьому пункті історик відступає від етноцентризму. Такому гнучкому підходові відповідали й ефектні і – що було і є важливо – мажорні метафори, які М.Грушевський вжив для характеристики татарсько-козацького воєнного змагання: «модний спорт», «пограничний спорт», «степове добичництво», що, втім, були навіяні ще й козацьким етносам. В контрасті з описами спустошень, залишених татарськими набігами, ці метафори підкреслювали історичні здобутки української нації.

Підносячи, вільно чи не вільно, значення південних сусідів, концепція М.Грушевського торувала шлях для мажорнішого погляду української історіографії на взаємини українців з кримськими татарами та іншими степовиками. Його з ентузіазмом підхопила українська наука у 1920-х – на початку 1930-х рр. За цей короткий час, коли було можливе експериментування з історичними теоріями і розвивалося сходознавство, в Україні збільшилися знання про політичні, економічні та культурні стосунки України з Близьким Сходом. На цьому ґрунті історики, передусім історики-сходознавці, робили спроби переоцінити стереотипні погляди на взаємні впливи українців на тюркські народи півдня України та Криму. Трибуною для цих експериментаторських ідей став журнал «Східний світ», що виходив у Харкові у 1927–1931 р. Крім журналу, планувалося видання збірника «Україна і Схід», що включав статі про зв'язки українських земель з Близьким Сходом та Візантією. В.Дубровський, М.Горбань, В.Пархоменко, Ф.Петрунь та інші історики відкрито постулювали необхідність нової синтези української історії з переоцінкою ролі степових і близько-східних сусідів. Вони поставили собі за мету перебороти негативне ставлення російської історіографії, як писав В.Пархоменко, до «злого», «дикого» степу, що лише руйнував слов'янську культуру і був нещастям нашої історії. Внаслідок перебігу у настроях по відношенню до Сходу головну увагу дослідники звернули на мирні стосунки між українцями та східними сусідами, що проявилися у торгівлі, трудовій міграції, запозиченнях у матеріальній культурі. Основним джерелом таких даних стали археологічні знахідки та документи Нової Січі.

Відповідно до методології часу, не вщухав інтерес і до антропологічних студій, зокрема, що стосувалося кримських татар.

Дещо скромніше виглядали знахідки спільних рис та взаємообміну в духовній культурі, зокрема у мові, фольклорі та літературі. Пошук у цьому напрямі стримувався браком як кадрів сходознавців, так і накопичених знань. Початковий стан сходознавства в Україні потребував створення ще тільки підвалин для майбутніх порівняльних мовознавчих, літературознавчих та історичних студій. Тому українські сходознавці, багато з яких були початківцями, поки що більше практикувалися у перекладах та створенні курсів викладання східних мов. Симптоматично, що до участі в українських сходознавчих виданнях залучалися досвідченіші тюркологи українського походження, які працювали в Москві та Петербурзі, а також кримсько-татарські вчені О.Акчокракли, Я.Кемаль, азербайджанець А.Сафаров. Це певною мірою компенсувало брак власних сходознавчих сил на Україні і водночас пробуджувало інтерес до української проблематики в тюркологів СРСР, зокрема у Криму.

На тлі розрізнених статей, присвячених окремим епізодам, масштабами узагальнень та науковим рівнем аргументації вирізнялася «Історія Туреччини» (доведена до кінця XVI ст.) А.Кримського. Вона і до цього часу лишається унікальною оригінальною історією Османської імперії, що синтезує свідчення слов'янських і зокрема українських джерел, а також пов'язує українську історичну проблематику з османською. Легкий і дотепний стиль з літературно виписаними образами та епізодами – останні надто помітні, коли ходить про Роксолану та «український характер» Османської імперії¹ – вабили до теми і науковців, і митців, принеши цій праці заслужену популярність. Звичайно, основною підставою для висновку про український характер Туреччини знов-таки служили аргументи з антропології, але як синтез доступних відомостей ця праця де-

¹ Варто навести хоча б такі вислови (щоправда, навіяні), як «славна султанша.., що за кожним її рухом і словом уважно й тривожно слідкували західньо-європейські дипломати» (вид. 1996 р. – С. 11), «крутила цілою турецькою державою» (там же), «Роксоланине злочинство... лягло якнайтяжчим немезидиним прокльоном на Османську державу» (с. 210).

монструвала давні і різноманітні (політичні та культурні) взаємопов'язання України з Туреччиною та Кримом.

За редакцією А.Кримського була також підготовлена й видана збірка історичних і літературознавчих праць «Студії з Криму» (Збірник історико-філологічного відділу ВУАН № 89, Київ. – 1930. – 209 с.). До неї увійшли дослідження та джерела, що торкалися як суто кримської тематики, так і питань, що відносилися до проблеми українсько-кримськотатарських зв'язків XIII–XVIII ст. Цілком логічно тоді було вмістити у збірці спеціальну розвідку про антропологічну подібність українців і кримських татар як науковий доказ спільної історичної долі. Та з відстані теперішнього часу можна стверджувати, що важливіше значення мали публікації на фольклорні та літературні сюжети. Розвідка про апокрифічний лист запорожців до султана, публікація барокової оди шляхтича Поплонського на честь перекопського бея звертали увагу на химерно-еклектичну, але несподівано багату гаму культурних стосунків між українцями, турками й татарами. Тут же вперше українською мовою з'явилися поетичні твори кримського хана Газі Герєя Вихора, в тому числі й так звана «Слава війні», що піднесено оспівувала романтику воєнних походів. Вони вперше давали можливість українському читачеві безпосередньо відчути настрої і світогляд одного з найлихших ловців ясиру в історії ханату. Крім розширення уявлення про спілкування двох світів, важливо і навіть співзвучно до теперішнього часу у цих публікаціях було те, що вони самі по собі культурні явища, створені українцями і кримськими татарами, і являли собою засіб для взаємного порозуміння між народами, здавалося б, навічно приречених залишатися катом та жертвою.

Таким чином, для сходознавчих видань в Україні 1920-х – початку 1930-х рр. було властиве в цілому позитивне бачення українсько-турко-татарських відносин, що розвивало ініціативу М.Грушевського. Тон і висновки цих публікацій тішили національну гідність українців, незважаючи на приклади справді трагічних сторінок минувшини. Власне, вони давали підстави для позитивної оцінки стосунків українців з тюркським світом, нехай навіть за рахунок негативної переоцінки українсько-московських взаємин.

Під цим оглядом ліквідація сходознавства в Українській РСР на початку 1930-х рр. була цілком закономірним проявом цент-

ралізаторської стратегії сталінського режиму. Вона зумовила провінціалізацію української гуманітарної науки в межах СРСР. Репресії знекровили також і кримсько-татарську інтелігенцію у Криму. Загалом політичні репресії та посилення імперської ідеології, в якій історичне минуле як України, так і Криму оцінювалося лише як проміжний етап на шляху до соціалізму в межах СРСР, поклали край формуванню в радянській Україні бачення спільного історичного минулого українців та народів Криму. Тому курси української історії хоча й включали відомості про Крим та Османську імперію, але обмежувалися виключно тими епізодами, що були пов'язані своїми наслідками з історією українського народу і не суперечили образіві об'єднавчої місії Москви. До таких належали утворення Кримського ханату, окремі набіги, воєнні та дипломатичні контакти з Кримом і Османською імперією, особливо жваві у XVII ст. Татарсько-турецький Крим був перетворений на образ ворога, розуміти якого не було потреби. Тому ані устрій та еволюція Кримської держави, ані її стосунки з Османами, не кажучи вже про суспільно-політичне та культурне життя у Криму, ані українсько-татарські зв'язки, ані самі татарські набіги на Україну та їхні наслідки, не розвинулися в самостійні теми української історіографії. Ясир, як зазначає Дашкевич Я. Р., навіть перетворився для деяких історіографічних напрямів у табу.

Після 1944 р. українські гуманітарії та митці у своїй більшості піддалися на розв'язане радянським керівництвом цькування кримських татар.

3. *Чуже майно у власній хаті (1954–1991)*. Передача Криму Українській АРСР вперше в історії звела два регіони, принаймні формально, в кордонах однієї держави. Однак ця подія не принесла істотних змін у дослідження українсько-кримської минувшини.

Головною причиною нейтральності істориків України до цієї події була передусім відсутність переоцінки Криму в українському самовизначенні. Це яскраво свідчило про незмінність політичного статусу України як провінції Радянського Союзу. Ідеологеми «старшого брата» і «дружби народів СРСР» не допускали й думки про особливе ставлення українців до кримських татар.

Водночас появи нових знань та формулюванню нових ідей в українській гуманістиці про Крим ефективно перешкождала відсутність в Україні власної тюркологічної школи, себто інте-

лектуального середовища, яке тільки й могло дати наукові знання про до-російську добу Криму. Крим, як один з найпомітніших у світовій історії регіонів Радянського Союзу, належать до тем так би мовити загальносоюзного значення, дослідження яких було монополізоване російськими науковими установами. До всього, вигнання кримських татар доповнювалося фактичною заборонаю на вивчення їхньої історії та культури в цілій країні – це робило неможливим наукове дослідження Кримського ханату.

Перебільшена оцінка радянського періоду історії, з усуненням у ньому внутрішніх протиріч, закривала собою доступ у реалії давнішого минулого.

Історики СРСР якщо й торкалися проблематики Кримського ханату, то лише стосовно його воєнних кампаній проти Московського царства, козаків та черкесів. Кримські татари і Крим стали асоціюватися з такими сучасними поняттями як агресія і геноцид, що поглиблювало історико-культурну прірву між двома частинами формально однієї держави – Української РСР. Тому найбільша праця з історії Криму, випущена до сих пір в Україні – том про Кримську область з «Історії міст і сіл Української РСР» – не містив і не міг містити оригінальних переоцінок українсько-кримської минувшини.

4. Україна і Крим в євразійській парадигмі синтезу Сходу й Заходу. Українські науковці, які працювали за межами радянської України і мали вільний доступ до світового ринку ідей, спробували приміряти до української історії євразійську концепцію поєднання Європи і Азії, «Сходу і Заходу».

Євразійство виникло в середовищі російської еміграції у 1920 р з потреби переосмислення російської ідентичності імперського штибу після революційних потрясінь. Симптоматично, що доля творців євразійського самовизначення була тісно пов'язана з Україною, і українська тематика звучала досить часто в їхніх працях. Озброївшись ідеєю про цивілізаційний поділ Старого Світу на Захід і Схід, що оформилася як наукова і політична концепція в епоху європейського колоніалізму у XIX ст.²,

² Термін «орієнталізм» в значенні європейського світогляду та політичної концепції, що уявляла світ поділеним на «прогресивний, динамічний» Захід та «відсталі» Схід, був популяризований Едвардом Саїдом; див. його основоположну працю на цю тему: *Саїд Е. Орієнталізм/Пер. В.Шовкун.* Київ: Основи, 2001. – 511 с.

євразійці розвинули цілу теорію про те, що народи колишньої Російської імперії, поєднуючи в собі євразійські та азіатські риси, утворили окрему цивілізацію як географічне, економічне та історичне ціле. Євразійці пов'язували з цією синкретичною цивілізацією, в якій тим не менше росіянам відводилася серцевинна роль, величну історичну місію об'єднання усіх людей, що поділяли цінності російської культури, передусім російського православ'я. В своєму програмному маніфесті, виданому у Празі 1921 р., вони проголосили:

Руські люди і люди народів «Російського світу» не є ані європейці, ані азіати. Зливаючись з рідною оточуючою нас стихією культури і життя, нам не соромно визначити себе – євразійцями»³.

Цей месіанізм давав змогу тримати разом такі різні етнокультурні складові цієї уявної цивілізації. Не дивно, що інша месіанська ідея – «многонаціонального советского народа», покладена в основу радянської національної політики і фразеології – явно була позичена з євразійства. Другим чинником єдності євразійського простору, таким же ілюзорними, було російське православ'я, звичайно ж, панівна релігія на території Російської імперії.

Хоч мотиви об'єднання «Востока і Запада» можна розрізнити вже в П.Куліша, але в євразійстві вона розвинулася в цілу концепцію синтезу Сходу й Заходу, і В.Липинський став першим українським мислителем, який взяв її на озброєння. Ще в 1920 р. в задумі «України на переломі» українська історія уявлялася йому усе ще в межах чисто орієнталістичної парадигми змагання між Заходом («європейським плугом») та Сходом («азіатським степом»). Та 1923 р. уже в цілком євразійському дусі і стилі В.Липинський уже визначає синтез Сходу й Заходу основоположною рисою української ідентичності, називаючи його «суттю України, її душею, даною їй в день її народин од Бога, історичним покликанням, символом і ознакою її національної індивідуальності». Реалізацією цього свого посланництва Україна була покликана започаткувати нову, кращу епоху для цілої Східної Європи.

Ця ідея поширилася в українському середовищі в Польщі. Її положення служили теоретичним обґрунтуванням політичної діяльності Богдана Лепкого, сенатора польського сейму.

³ «Предчувствия и свершения» (Предисловие к сборнику «Исход к Востоку»), Основи євразійства, Москва: «Арктогея-Центр». – 2002. – С. 106.

Проте цей «український мессіянізм», як його називав сам Липинський, принципово відрізнявся від євразійства розумінням Сходу. Для Липинського схід мав винятково елліністично-візантійську природу. Тому цивілізаційний кордон між Європою та Азією, який учений проводив навіть по українському козацтву, відносячи городове козацтво до європейської культури, а січове – до азіатської, залишився недоторканим. Отже, Крим випадав за рамки цієї синтетичної європейсько-азіатської України, уявляючись історикові чисто азіатською стихією, що прозахідному за настроєм вченому уявлявся в негативному світі.

Інший український мислитель, І. Лисяк-Рудницький, якому належить наступна (1963 р.) помітна спроба визначити місце України на межі між Сходом і Заходом, припустив можливість певного позитивного впливу на українську історію також Сходу степових кочовиків. Він вважав, що на степовому прикордонні «між кочовиками та протоукраїнськими хліборобськими племенами існували своєрідні симбіотичні взаємини». Однак, не аргументуючи цю тезу, історик обмежив значення цього впливу, відвівши йому роль переважно мобілізаційного чинника у повстанні козацтва, суголосно із схемою М.Грушевського. Проте на відміну від останнього, історична роль степових кочовиків визначалася ним як гальмівна, і спиралася на заяву про те, що ані Османська імперія, ані Омейядська Іспанія, дві мусульманські країни, які розташовувалися у Європі, насправді не належали європейській цивілізації. Загальний висновок про те, що «євразійська стихія не була інтерналізована, ... не стала частиною українського національного типу»⁴, по суті, анулював спробу визнати якусь цивілізаційну місію степовиків у долі українців.

Есей І.Лисяка-Рудницького з'явився через дев'ять років після включення Кримської області до складу радянської України. Проте, як видно, цей факт нічим не вплинув на формування його бачення України. Учений різко протиставив етнічне українство тюркським степовикам та Османській імперії. Відсутність аргументації на підтвердження його думок про степові народи та держави, зайвий раз підкреслювала положення Криму поза просторами української історії. Лисяк-Рудницький уникає навіть хронологічної стратифікації історії України, коли можна було б

⁴ І.Лисяк-Рудницький, «Україна між Сходом і Заходом», Історичні есе, т. 1. Київ: Основи. – 1994. – С. 1–9.

виділити період домінування ірано- та тюркомовних степовиків, а пізніше – слов'ян-українців, адже для випадку Іспанії він застеріг, що часи Омейядського халіфату все-таки виключаються з її європейської історії.

В.Січинський був перший, хто відгукнувся на передачу Криму до УРСР публікацією брошури під назвою «Крим». І хоч в основному його займало стратегічне положення Криму, яке служило йому достатньою підставою, аби знати про півострів⁵, при цьому він порушив питання про історичні відносини України з Кримом.

Останньою версією представити Візантію як справжній «Схід» для України стала доповідь візантиніста І.Шевченка на Першому конгресі українців (Київ, 1990). Однак справедливий висновок автора про те, що до XII ст. справжній центр європейської цивілізації знаходився у Царгороді, виявив проблематичність такого визначення Сходу. По-суті, воно було калькою поділу світу на католицький та православний, що теж послугував метафорами Сходу й Заходу. В умовах України це закривало інші потужні політичні і культурні впливи з боку розташованих на схід від неї Степу та Московії і вносило плутанину в термінологію. Власне, сам І. Шевченко пізніше проявив непослідовність, кепкуючи з теорії «зіткнення цивілізацій» С.Гантінгтона, згідно з якою Греція виключалась з європейської цивілізації тільки на тій підставі, що вона була православною країною. Отже, таке визначення не знайшло підтримки в істориків України.

Гуманітарії в Україні, ознайомившись із працями зарубіжних колег, з ентузіазмом перейняли від них парадигму «між Сходом і Заходом», так само як багато їхніх російських колег захопилося євразійством. На зламі 1990-х рр., ще до названого конгресу українців, Я.Дашкевич першим в Україні звернув увагу на можливість застосування цієї парадигми в українській історії. Вона була засобом для виведення української історіографії з обмежень традиційної етноцентричної парадигми⁶, що робила її провінційною і також залежною від москвоцентризму.

⁵ В.Січинський. Крим. Нью-Йорк. – 1954. – С. 1.

⁶ Дашкевич Я.Р. «Україна на межі між Сходом і Заходом». Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка, т. ССХХІІ: Львів. – 1991. – С. 28–44.

Схід Я.Дашкевич пов'язував передусім із степовими сусідами, що жили на південь від так званого Великого Степового кордону (концепція якого була висунута Вільямом Мак-Нейлом). Для синтезу просторів по обидва боки кордону в одне ціле, Дашкевич застосував нову для української історіографії концепцію кордону як контактної зони, в якій утворився особливий тип суспільства – порубіжний, в якому поєднання культурних елементів було природною річчю. Ця концепція служила обґрунтуванням для організації широких наукових досліджень в Україні спільнот, що розташовувалися «по той бік» Степового Кордону, передусім Кримського ханату та Османської імперії. Мета сходинкових досліджень в Україні мала полягати у наповненні бази даних про цей Схід, що в свою чергу створило фундамент для порівняльного аналізу і зваженої оцінки різних впливів. Дисонансом, щоправда, звучав заклик до збереження українського етноцентризму, який надавав цілій схемі колоніально-орієнталістського вигляду, ніби українцям слід вивчати сусідів лише заради самих себе. Однак головним в істотно модифікованій Я.Дашкевичем парадигмі «між Сходом і Заходом» було те, що степовим спільнотам і державам відводилося місце в проблематиці української історії.

Такий підхід до історії України нарешті витворював яку легко вписувався Крим. Потреба в такій схемі постала завдяки здобуттю Україною незалежності, внаслідок чого Крим не лише формально, але й фактично опинився в складі Української держави. Напруження у відносинах з Росією через розподіл Чорноморського флоту і претензії Росії на Крим надавали цій проблемі політичної актуальності. Українське самовизначення потребувало переформулювання і «вписання» Криму в тло української історії.

Невеличка книжечка В.А.Чумака «Україна і Крим: Спільність історичної долі: Феномен на межі Європи та Сходу» ([Бібліотека українця, № 2–3]. Київ: ПБП «Фотовідеосервіс». – 1993. – 79 с.), що вийшла у січні 1993 р., стала першою спеціальною спробою довести історичну спільність Криму з Україною. З цією метою автор намагався застосувати і парадигму «Сходу-Заходу». Він зібрав як уже відомі, так і деякі відкриті ним самим факти, що зводили разом Україну і Крим, українців і кримських татар та інші народи Криму, але деякі з них вибирався за рамки центральної концепції, як наприклад, чорно-

морські походи козаків і татарські набіги на Україну. Більше того, виразна політична мотивація вкупі з браком наукової розробки багатьох проблем українсько-кримського минулого надали цій науково-популярній брошурі характеру не так історичного дослідження, як політичного памфлету, що ставив на меті розвінчати стереотипи радянської та російської пропаганди, які широко використовувалися в пропагандистській кампанії проти України.

Справжньою робочою гіпотезою для загального огляду історії України концепція синтезу «Сходу-Заходу» послужила у «Нарисі історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття» Н.Яковенко (Київ: Генеза, 1997. 312 с.). Авторка увела до свого історичного наративу переважно усталені в українській історіографії сюжети, що мали стосунок до азіатських сусідів етнічних українців. Це – сюжети про кочовиків, монгольську імперію, Золоту Орду та Кримський ханат, які були розширені і доповнені, порівняно з М.Грушевським, на підставі нових знань. В той же час, слідування цій концепції дало змогу авторці наповнити новим змістом тезу про симбіотичність осілого і кочового життя у степу, принаймні під кутом зору українських джерел.

Видання існуючих праць з історії Османської імперії, – «Історія Туреччини» А.Кримського, «Османська імперія: Класична доба» Г.Іналджика (пер. О.Галенка, Київ: Критика, 1998), – було терміновою відповіддю середовища українських тюркологів 1990-х рр. Як один з його представників і ініціаторів цих видавничих проектів можу втішено зазначити, що вони виконали свою функцію хоча б тим, що задали науковий рівень в цій ділянці. На жаль, відсутність глибоких досліджень про Кримський ханат, спричинила появу одіозно непрофесійних праць пп. Ф.Туранли, В.Крисаченка та інших. Один з аспектів цього симбіозу – запозичення від степовиків та османців символіки зброї в козацькому середовищі – став предметом і однієї з моїх студій⁷.

⁷ Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: до питання про східно-західні впливи на Україні в XVI–XVII ст. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія» Серія Історія. З. – Київ: – 1998, С. 49–66 з ілюстраціями; у зміненому вигляді стаття була перевидана: Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу. Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. Т. V. Київ: – 1998. – С. 93–110.

Проте популярність концепції України «між Сходом і Заходом» значно випередила наукові пошуки в ділянці наук про «український Схід». Саме через обмеженість існуючих знань про степову та приморську Україну, вона стала не стільки відправною робочою гіпотезою, що виросла із встановлених фактів, скільки фальшивою декларацією концептуального оновлення, порівняно з радянськими часами. Так прагнення «освоїти», інтерналізувати Крим в українському світогляді у відповідь на нові політичні реалії, спричинило популяризацію названої концепції, але не діставши гідної підтримки з боку сходознавців, вступило у суперечність з засадничими методологічними принципами історичної науки.

5. *Українізація історії Криму.* Якими б не були гріхи перших випробувачів концепції «України на межі між Сходом і Заходом» перед науковим методом, але запропоновані ними способи включення Криму до української історії стали все ж таки кроком уперед відносно традиційного етноцентричного погляду на історію України. Етноцентризм став помітним явищем під кінець 1990-х рр., відколи вийшло декілька праць книжкового формату, створених у такому дусі. Вони представляли не лише науково-популярний жанр, а також науковий та документальний.

Ці видання – ілюстрація негативного впливу етнічних симпатій на наукову вираженість концепції та аргументації. О.Русіна в монографії «Україна під татарами і Литвою» (Київ: Альтернативи. – 1998. – 320 с. [Україна крізь віки, Т. 6]) насправді включає у своє бачення тільки ті території давньої Русі, що опинилися в складі Великого Князівства Литовського, водночас ігнорує степи, що належали Золотій Орді, Кримському ханату, Османській імперії. Ці три останні держави виписані як суто зовнішні і, звичайно ж, абсолютно негативні чинники української історії. Створена картина, попри розлогі й часті цитування М.Грушевського, має одномірно трагічний колорит. Отже, поза межами України залишено все, що не стосувалося українського населення, яке тільки-тільки почало формуватися у народ. Але і в цьому пункті авторів доводиться робити істотний виняток – це український ясир. Навіть цю тему, що вже століттями викликала неоднозначні оцінки, тут розглянуто лише в одному аспекті, а саме – людських втрат українців. Проблема долі українців у Криму та впливу українців на кримське суспільство навіть не порушувалася. На протилежність цього, Сіверщина, що опи-

нилася у складі Московської держави не була обділена увагою, хоч про Московщину не заявлялося навіть у назві книги.

Потрібно зазначити, що етноцентричний підхід раз у раз знаходить собі місце і в концепціях сходознавців, які намагаються вивести історію України за його межі⁸.

Проте ці непослідовності концепції, які негативно позначилися на працях справжніх фахівців, не йдуть у порівняння із іншими публікаціями, випущеними авторами без належної фахової підготовки⁹, особливо коли йдеться про давню і середньовічну історію. В принципі, основна ідея цих експериментів може розглядатися як спроба вписати Крим в історію України. Однак по своїй суті і методах реалізації вона зводиться до маніфестації історичних прав України на Крим, що не має нічого спільного із сучасною наукою. Виводити із серйозним виглядом історичну тяглість українців з доісторичних часів – від таврів, скіфів чи взагалі перших людей – можна тільки жертвуючи науковістю. З наукового погляду нема причин ставитися до таких ідей серйозно¹⁰.

⁸ Спеціальну розвідку присвятив українцям Криму Я.Дашкевич: «Українці в Криму (XV–XX ст.)», Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. Київ: Інститут української археографії НАН України. – 1993. – С. 100–116. Між іншим, етноцентричну мотивацію цієї статті видає прагнення автора розмежувати антропологічну та етнічну спорідненість українців і кримських татар, що виникла внаслідок вивозу ясиру. Але в такому разі його звинувачення на адресу кошового І.Сірка за відсутність почуття спорідненості до потатарених українців у Кримському ханаті втрачають логіку. О.Пріцак у доповіді «Що таке історія України?» (Слово і час: 1991. – № 1. – С. 53–60) на I Конгресі українців, теж використовує аргументи з антропології, зокрема процитувавши спостереження А.Кримського про подібність антропологічного типу українців і кримських татар.

⁹ *Міндюк О.* Українці – корінний народ Криму. Київ, 2000; *Сергійчук В.* Український Крим. Київ: Українська видавнича спілка. – 2001. – 303 с.; *Валентин Крисаченко.* Історія Криму в джерелах і документах. Ч. I. Античність і середньовіччя. Чернівці: – 1998. – 264 с.; його ж, *Історія Криму. Кримське ханство.* Київ: «Твім інтер»: 2000. – 333 с.

¹⁰ Див. рецензію на двотомне видання джерел, підготовлене *В.Крисаченком*, що було написане в жанрі пародії: *Галенко О.* «Свої пізнаються в нужді». Критика. – 2001. – № 3 (41). – С. 13–15. Див. також мої жартиліві коментарі з приводу книжки Ф.Туранли про хронологію Мегмеда Сенаї: «Hortus Orientalis», Український гуманітарний огляд, Вип. 5, Київ: Критика. – 2001. – С.172–193; продовження дискусії: Український гуманітарний огляд. Вип. 6. Київ: Критика. – 2001. – С. 213–216.

Звичайно, це однаковою мірою стосується таких же спекуляцій про автохтонність росіян чи кримських татар. Проте російська наука ще має великий кредит довіри, а тоді як перші кроки кримсько-татарських науковців – кредит терпіння. Але це не стосується української науки. Тому не можна легковажити шкідливістю етноцентризму. Провінційність та профанація, які властиві йому, не просто принижують українську науку (адже автори цих писань обтяжені науковими ступенями та званнями, які є предметом спеціальної гордості для них), але й дискредитують спроби наукового осмислення місця і ролі Криму в історії України. Слід мати на увазі і те, що накидання на кримську історію ідеї про одвічність проживання там українців в умовах політичного суверенітету України над Кримом кваліфікується не лише в науковому вимірі як модернізація, але й в політичному – як прояв прямолінійного, фактично колоніального мислення. Воно несе в собі політичну небезпеку, оскільки приниження якоїсь спільноти колоніальним статусом сприяє політичній консолідації під націоналістичними гаслами. Українці це знають з власного досвіду. У Криму ж прагнення утворити «багатонаціональну кримську націю» уже мало достатньо маніфестацій¹¹, щоби можна було не звертати на них уваги.

Таким чином, етноцентричний підхід до уявлення про Україну довів свою неспроможність запропонувати консолідуючу ідею, якщо не рахувати колонізаторського нав'язування України. В інших версіях Крим, що б там не твердили прихильники етноцентризму, не залишається осторонь української історії.

6. Непомічений 1991 рік. Як видно з наведеного огляду, пошук зв'язків України з Кримом був тісно пов'язаний із конструюванням українського самовизначення. Якщо придивитися неупереджено, то в цьому ж полягала і його головна слабкість. Неважко збагнути чому. Українська національна ідея сформувалася у XIX ст. Тоді Крим до уявних кордонів України не потра-

¹¹ Я розвиваю ці погляди в двох статтях: «Етнодемографічна ситуація в Криму XVI ст.: Кілька історичних аргументів для політичних дискусій довкола Криму», Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Вип. 10, Київ: ІПіЕНД. – 2000. – С. 59–71; «Автохтонність як політична та наукова проблема Криму», Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Вип. 14, Київ: ІПіЕНД. – 2000. – С. 22–42.

пив. Існування ж незалежної України в революційні роки, коли Крим часами входив до її складу, було короткотривалим, щоби викликати відповідну реакцію в національній свідомості. Навіть тоді мова йшла лише про федерацію України з Кримом. Радянська влада ефективно перешкоджала модернізації українського націоналізму. Як зазначалося, навіть інтелектуали діаспори байдуже поставилися до підпорядкування Кримської області Українській РСР.

Проте із набуттям Україною незалежності ідейне підґрунтя української державності виявилось неадекватним політичним реаліям. Ефемерні кордони радянських республік стали політичною реальністю, і вимагали усвідомлення факту перебування Криму в складі України як державного, а отже і національного інтересу. Інакше кажучи, замість того щоб критичним оком переглянути «джерела духовності» і поставити за скло на полицю класики все те, що безнадійно застаріло на ранок після референдуму 1 грудня 1991 р., національно свідомі українська еліта здмухнула зі старих палітурок пил і навела позолоту. Але в політиці не буває без компромісів, де питання віри не є найвищою цінністю. У порівнянні із Генріхом Наваррським, який погодився покатоличитися в обмін на королювання у Франції («Париж вартий меси») українська національно свідомі еліта виявилася незрілою для подібного кроку і перебуває в інфантильному стані на другому десятку літ незалежності. Її бідкання з приводу того, що Крим не розмовляє і не читає українською і не хоче дивитися українське телебачення, тільки підкреслюють віддаленість півострова від материка.

7. У пошуках нової парадигми. Кордони і зони. Першим українським істориком, хто не лише збагнув потребу покінчити з етноцентризмом у дослідженні історії України, а й запропонував – ще за рік до проголошення незалежності – вихід з цього глухого кута, став О.Пріцак. Його доповідь «Що таке історія України?», виголошена на I конгресі українознавців 1990 р., обґрунтовувала необхідність дослідження минулого усієї території в кордонах тодішньої Української РСР, незалежно від того, які етнічні спільноти та держави там існували. О.Пріцак виділив шість циклів-перспектив історичного дослідження: політичний, економічний, релігійний, суспільний, культурний та психологічний. У такій візії історія України стає тим чим вона

насправді є – часткою всесвітньо-людської історії на певній території.

Нерозв'язаним в концепції О.Пріцака залишалося тільки питання, чому кордони Української РСР мали б географічно визначати об'єкт дослідження? Посилання на антропологічні зв'язки між мешканцями на всій території України, в тому числі й Криму, і на панування української *par excellence* цивілізації тягнули всю блискучу теорію назад до етноцентризму, у провалля телеології. До того ж поширення української *par excellence* цивілізації на Крим було некоректним тоді, у 1990 р., як і зараз. Отже, питання, чому Крим мав належати до предмета історії України, не дістало переконливої аргументації.

Тепер, у зв'язку з поширенням в академічній та популярній культурі за останні два десятиліття пост-модерного мислення значно розвинулася теорія кордонів, що саме й фокусується на проблемах реальних та уявних розмежувань і включень. В її межах і з'являється можливість сформулювати постановку завдання відповідно до вимог часу.

Історія як форма суспільного досвіду відіграє провідну роль у процесах конструювання та реконструювання кордонів та самовизначень. Саме завдяки історичним аргументам ідеї кордонів та самовизначень можуть здобути широку суспільну підтримку. Коли йдеться про самовизначення держави-нації, мова йде про дуже широку підтримку. Однак одним із відкриттів пост-модернізму стало те, що національна свідомість як один з рівнів самовизначення базується не стільки на історичних фактах, скільки на міфах. Отже, виконання поставленого завдання наражається на суперечність між науковим методом та суспільною функцією історії.

Оскільки суть поставленої проблеми зводиться до пошуку відповідності між нині існуючими, цілком реальними державними кордонами України та її уявними історичними кордонами. Вихід з цієї суперечності потребує з'ясування суті цих кордонів.

Нині визнано, що кордони не тільки розмежовують території, громадянства і суспільні влади, що є функцією державних кордонів, але ділять також уявні спільноти, притому в один і той самий час на різних рівнях у матеріальному та ментальному сенсі. Ці останні утворюють ієрархію територіальних, політичних та культурних організацій: ареали, регіони, провінції та держави, етнічні спільноти, нації та нації-держави та відповідні їм

самовизначення. Тому як окремі особи, так і людські спільноти мають множинне кількоступінчасте самовизначення, що змінюється під впливом мінливих умов. Звідси випливає, що кордони не є ані вічними, ані постійними, але вкрай перемінними і сконструйованими під впливом природних, політичних, соціальних і культурних чинників у конкретних історичних умовах. Єдина стабільна реальність – це історія людства, що ніколи не буде доступна для повного пізнання в усіх своїх причинно-наслідкових зв'язках, і яку можна пізнати бодай частково за допомогою поділу часу на періоди і простори – на націю, державу, ареал тощо, залежно від постановки питання. Саме постановка питання обумовлює час і ареал, отже і межі, дослідницької візії.

Таким чином, історик не повинен випускати з поля зору випадковість і умовність виділення об'єкта всесвітньої історії, який є об'єктом-предметом його дослідження. Які питання до минулого ставить історик, залежить від нього самого, а не зумовлено якоюсь вищою і непізнаною об'єктивною реальністю, як от національний дух.

Зацікавлення історією території, що є тепер державою Україна – є примхою інтелекту. Однак для одних, хто самовизначається як член сучасної української нації-держави, ця примха зумовлена бажанням знайти логіку утворення і цілісного існування цієї території (та спільноти – якщо йдеться про націю-державу). Це в свою чергу диктується іншою примхою – бажанням зберегти дану територію в цілості, хоч не можна відкидати й сотні більш «земних» причин, як наприклад, звички бачити Крим в складі України, бажання заробити написанням підручника на замовлену кимось тему, особистого сентименту до Криму, національної гордості тощо. Проте водночас історію Криму в українських кордонах можна вивчати і з іншою метою – заради пошуку розбіжних тенденцій. В цього інтересу так само можуть бути сотні своїх причин, і прикладів не треба далеко шукати.

Отже, якщо йдеться про істориків, що керуються інтересами української нації-держави стосовно Криму, закономірно, що їхнім завданням є – зрозуміти логіку та механізми українсько-кримської спільноти, і які могли б правильно керувати практичною політикою у здійсненні цих інтересів.

В такому поєднанні національної свідомості та наукових стандартів нема нічого суперечливого, адже постановка питань, тобто часово-просторове виділення об'єкта дослідження, принци-

пово не може бути «об'єктивним». Правильність же розв'язання поставлених завдань забезпечується дотриманням наукових стандартів дослідження.

Визнавши штучну природу питання про історичну спільність Криму й України і відсутність «об'єктивних» кордонів України, знайти місце Криму в історії України можна тільки через відновлення візії усіх реальних історичних кордонів, що пролягали цією територією, і через вивчення того, яким чином вони мінялися і зникали, і де вони пролягають нині.

Спираючись на знання шести циклів-перспектив історичного аналізу, перерахованих О. Пріцаком, можна виділити в історії України три великих зони, кордони яких розділяли ареали поширення певних спільнот, що відповідали названим циклам-перспективам. Ці зони різнилися також характером та ритмом історичного часу.

I зона – Середземноморська. Вона географічно включала південний берег Криму між сучасними містами Севастополем і Керчу, а також прибережні місця на материковій частині степів Північного Причорномор'я. Незважаючи на певну пульсацію території, особливо на її «материковій» частині, що було пов'язано із занепадом міст, «українське Середземномор'я» було і залишається досить стабільним ареалом. Її виникнення зумовлене грецькою колонізацією, а існування підтримувалося тісними зв'язками із Середземноморським світом. Тут виникли перші відомі на території України держави і міста, що були характерною ознакою Середземномор'я – Ольвія, Пантікапей (нині Керч), Феодосія, Херсонес, Тіра. Більшість з них існує і сьогодні. Генуезька Кафа на кінець XIV ст. була одним з найбільших міст Європи.

Крім землеробства, економіку цього ареалу визначала посередницька торгівля між Середземномор'ям та Євразійським Степом, що зустрічалися саме в цьому місці.

Політичний центр цього ареалу знаходився у Середземномор'ї. Період грецьких полісів змінився пануванням Римської, потім Візантійської імперії. З кінця XIII до кінця XV ст. вся ця зона була колоніальним володінням італійців, передусім генуезців. 1475 р. північні береги Чорного моря були включені до складу Османської імперії і управлялися як імперські провінції безпосередньо із Стамбула. Тільки російське завоювання кінця

XVIII ст. змінило напрям політичної орієнтації, а з ним і інші традиції. Проте економічні й культурні зв'язки цього краю із рештою Середземномор'я багато в чому залишилися і до цього часу служать передумовою для збереження регіональної специфіки. Досить вказати на те, що у XIX ст. в цій зоні виникло таке визначне місто України, як Одеса (засноване 1794 р.), головний морський порт України і сьогодні.

У релігійному відношенні ця зона теж належала до Середземномор'я. Вона стала ареалом проникнення монотеїстичних вір – юдаїзму та християнства, ісламу. В останні два тисячоліття панівною релігією тут було християнство. Причому навіть за часів ісламської держави, якою була Османська імперія, православне християнство залишалося панівним віросповіданням у провінції Кефе, що була населена переважно греками. Останні були переселені Катериною II у Приазов'я. Однак ця зона, в тому числі й Одеса, і надалі залишалася пов'язаною економічними та еміграційними потоками з рештою Середземномор'я.

II зона – Степова. До неї входили степові території, що на південних своїх рубежах простягалися до Кримських гір або міських стін грецьких та італійських міст, а на північних – межували з лісами. Вона, між іншим, першою з'являється в історії, у асирійських та урартських джерелах, що повідомляли про навалу скіфів та кіммерійців у VIII–VI ст. до н. е. Відтоді і до XIX ст. ця зона була ареалом головним чином кочового скотарства, якому відповідали специфічні форми суспільства й державної організації, поширені у Євразійському степу від Подунав'я до Монголії. Ця зона була одним з перших ареалів виникнення степової цивілізації Євразії завдяки тому, що саме тут чи не вперше було приручено коня. Висновок, що напрашується з цього, очевидний – кочівники – не чужі на землі, що нині зветься Україною. Більше того, завдяки зв'язку з кочівниками Україна виявляється причетною до двох подій всесвітньо-історичного значення таких як, по-перше, перехід значної частини Євразії від споживальної економіки до виробничої, а по-друге, організація трансконтинентальної торгівлі, першого акту глобалізації.

На степу розвинулися свої особливі релігійні вчення, як от тенгріанство і різні версії шаманства. Проте будучи важливим ареалом міжнародної торгівлі та міграцій, Степ був відкритий численним релігійним впливам, що послужило причиною строкатості релігійного життя. Серед кочових скотарів на території

українського степу на початку XIV ст. панівною формою монотеїзму став іслам, але серед тутешніх степовиків були поширені також християнство (в половців), буддизм (у калмиків), юдаїзм (у хозарів).

Витворена кочовими скотарями військова сила – верхові лучники – була панівною у Євразії упродовж двох з половиною тисячоліть, до кінця XVIII ст. Це було передумовою політичного панування степових держав далеко за межами цього ареалу, зокрема на Україні, охоплюючи і Середземномор'я, і Ліси. Політична могутність степовиків досягла своєї могутності за Монгольської імперії. Але віддаленість українських степів від кордонів осілих держав і – відповідно – джерел прибутку за рахунок воєнної здобичі та торгівлі перетворила їх на периферію Євразії. Це сприяло доволі слабкій державній організації і порівняно тривалому їх існуванню. Кримський ханат – єдина держава після монгольського погрому Києва, центр якої знаходився на території України – була найбільш довгоживучим уламком Монгольської імперії.

Економічна нестабільність кочового скотарства вкупі з воєнним домінуванням у Східній Європі й торгівельними зв'язками із Середземномор'ям сприяли перетворенню Золотої Орди і потім Кримського ханату у постачальника східно-європейського ясиру у країні Середземномор'я: у XIII–XV ст. у мамлюцькій Єгипет і Західну Європу, а з кінця XV – і до кінця XVIII ст. – в Османську імперію.

У той же час, внутрішньо-політична нестабільність степових держав давала змогу державам двох сусідніх зон впливати на них. Так генуезці змогли розширити свою територію у XIV ст. З цього ж часу починається землеробська колонізація з півночі.

Характерною рисою степової зони була її політична однорідність – наслідок військового домінування кочовиків. Український степ перетинали лише два політичних кордони. Один – між степовими окраїнами Русі під литовсько-польським домінуванням – з одного боку, та Золотою Ордою, а пізніше Кримським ханатом та Османською імперією – з другого. Це – отой Великий Степовий Кордон, про який писав В.МакНейл. Цей кордон, тим не менше, був рухливий і прозорий для пересування людей, товарів і ідей в обох напрямках. Другий кордон – хоч і постійний, але ще ефемерніший за перший – відмежовував власне Кримський півострів від материка. Оскільки він знахо-

дився в межах однієї держави (Золотої Орди, Кримського ханату, Російської імперії), він мав лише обмежене військово-стратегічне значення (він рідко стримував наступаючих), і майже ніяк не ділив Степову зону. Тим наочніше проявляється відсутність всякої логіки в утворенні кордону між Кримом та степовою Україною по Перекопу. Власне, це розмежування й протривало лише з 1920 до 1954 р. Навпаки, об'єднання Криму з Україною 1954 р., навіть таке формальне, повертало історичну логіку.

III зона – Лісова. Ця віддалена і важкодоступна зона на периферії цивілізацій, найпізніше вступає в історичний час. З термями віків вона з'являється лише з появою Хозарського каганату. Будучи економічно самодостатньою за рахунок землеробства – головної галузі економіки – і політично неорганізованою, ця зона була відкритою різним економічним, культурним, релігійним, зрештою політичним впливам з боку близьких і далеких сусідів. Тому у виникненні державності на цих теренах важливе значення відіграли іноземні політичні та купецькі еліти, які відкрили тут джерело таких коштовних товарів як хутро, мед, віск та раби, і організували їхній вивіз на зовнішні ринки – до Арабського халіфату і Візантії.

Оскільки Візантія вступила у пору економічного піднесення з кінця IX ст., і перетворилася на великого споживача руських товарів, то одна з військово-торговельних компаній, що заснувалася найближче до неї, – у Києві, дістала перевагу і змогла монополізувати торг з Візантією. Користуючись цим, вона підкорила конкурентів і утворила власну державу. Самоназва цих іноземних еліт і дала назву Русь. З іншого боку, торгівля втягнула слов'янство Східної Європи в економічну орбіту Візантії, другого Риму. Це визначило її головне економічне, політичне, релігійне і культурне ество під візантійським впливом. В подальшому Русь зазнавала впливів і через свої еліти, і безпосередньо – з боку Речі Посполитої, і Москви, і Степу. Ті ж, в свою чергу, були агентами дальших ареалів – Західної Європи, Близького Сходу, Середньої Азії. Таким чином, була наперед визначена культурна строкатість цього регіону на тлі економічної, політичної та суспільної інертності.

Головним явищем в історії цього ареалу стало його економічне і політичне поширення за рахунок Степу внаслідок землеробської колонізації і появи козацтва XIV–XIX ст. Вона стала актом всесвітньо-історичного значення завдяки зміні кочового

скотарства на економічно ефективніше землеробство на цій ділянці степу. Результати колонізації стали особливо відчутними в світі у XIX ст., коли розвиток транспорту дав можливість організувати вивіз зерна, вирощеного на розораних степових ґрунтах, у Західну Європу, забезпечивши прогрес індустріальної революції. Завдяки цьому Україна досі має славу європейської житниці. А Одеса, як головний агент у цій торгівлі, стала уособленням цього високого злету України у світовій історії.

Основною передумовою колонізації були порівняно м'які кліматичні умови в цьому закутку степу, що робили тут однаково вигідним як скотарство, так і землеробство, на відміну східних ареалів, наприклад у Казахстані, де умови для землеробства були і залишаються несприятливими. Економічні вигоди зумовили швидкий та неухильний розвиток колонізації, який не зміг перервати навіть такий негативний чинник як втрати населення за рахунок ясиру. За часом цей чинник збігається з колонізацією і досягає свого максимуму в XV–XVII ст. і таким чином є видатним історичним досягненням української нації.

Водночас є всі підстави припускати, що запорукою успіху колонізації була відкритість українського населення до культурних впливів з боку степових сусідів, що принесло з собою й асиміляцію останніх. Саме тут слід шукати причину, чому п'ята частина українського населення, має такий схожий із степовиками антропологічний тип. Очевидно, до цього досвіду слід було б звертатися тепер, розвиваючи діалог між усіма етнічними спільнотами країни.

Колонізація, що після приєднання до Московської держави також супроводжувалася завоюваннями, призвела до усунення або розмивання політичних, культурних, соціальних, релігійних кордонів, що існували на території України. Але і Україна, і Крим, заплатили за це високу ціну, що полягала у перетворенні їх на провінції штучно утвореного центру з мегаломаніакальними амбіціями. Розпад СРСР створив умови для відновлення традиційних напрямів розвитку України спільно із Кримом.

Отже, територія України упродовж своєї історії не була однорідною. Вона складалася з трьох частин, що мали свою специфіку і свій історичний час. Умовно їх можна означити як Середземноморська, Степова та Лісова. Жоден з кордонів, що відділяв ці зони, ніколи не накладався на географічний кордон між Кримським півостровом та степовою Україною. Зате один з та-

ких кордонів пролягав територією півострова по Кримських горах, ділячи його на дві частини – степову та південнобережну. Обидві вони належали також до Середземноморської і Степової зон України і були з ними тісніше пов'язані, ніж з одна з одною на території півострова. Тому нема ніяких причин, щоб відділяти історію Криму від історії решти території, що входить до сучасної України. З цієї історичної перспективи включення історії Криму в історію України не виглядає штучним. До того ж землеробська колонізація півдня України, що через козацтво стала українським національним проектом, привела до розширення землеробсько-лісової зони на південь і об'єднання усіх трьох зон в одній державі.

Водночас оце об'єднання, формально з 1954 і фактично з 1991, не є гарантією збереження суверенітету України в Криму, а українізації Криму поготів. Для досягнення цього – непочатий край роботи. Для успіху її насамперед потрібне розуміння закономірностей історії розвитку України в усій її цілості. Воно не може, як бачимо, обмежуватися дослідженням лише однієї з трьох основних її зон, на якій відбулося формування української нації. Тільки повне дослідження історичних циклів-перспектив у двох інших зонах може дати розуміння логіки їх історичного буття. Не треба боятися історичних розламів, якщо вони вже існують. Без їх знання неможливо уникнути політичних помилок у Криму і зберегти його в її теперішніх кордонах. Історія вчить, що успіху досягають люди, які свідомі своїх інтересів і шляхів їх здійснення.

Тетяна ГОРБАНЬ

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ УРЯДИ 1917–1920 рр. І КРИМ

Питання українсько-кримських стосунків у революційну добу є одним із тих складних і вкрай неоднозначних питань української історії, при дослідженні яких на сучасному етапі політична кон'юнктура, відповідна заангажованість науковця та ряд інших суб'єктивних факторів по суті визначають його спрямованість. Разючу відмінність бачимо в інтерпретаціях названого питання українськими істориками, що стоять на державницьких позиціях, а також їх колегами з української діаспори, а також

тими науковцями, що дотримуються проросійських, великодержавницьких поглядів. Грунтуючись на одних і тих самих джерелах, вчені представляють по суті діаметрально протилежні позиції стосовно українсько-кримських відносин у 1917–1920 рр.: одні, інтерпретуючи їх як закономірну тенденцію, спрямовану на об'єднання історично пов'язаних територій, інші – як грубе втручання однієї держави (України) у справи іншої (Криму). Такий плюралізм думок у науковій царині можна лише вітати, зважаючи на ще зовсім недавні часи, коли панування єдиної офіційно затвердженої «істини» вело до фальсифікації нашої історії. До того ж, як зрозуміли ще в античному світі, істина народжується в суперечці, а існуюча поліваріантність оцінок свідчить про те, що питання і досі залишається відкритим для дослідників.

Падіння самодержавства викликало пожвавлення в політичному житті Криму. Кримськотатарський рух, стосовно якого царський режим проводив репресивну політику, активізувався й вступив у стадію організаційного оформлення. Наприкінці березня 1917 р. на з'їзді мусульман Криму був утворений Мусульманський виконавчий комітет, а влітку того ж року – партія «Міллі-Фірка», що незабаром перетворилася на провідну національну партію. Однак попри те, що в перші місяці революції і Мусвиконком, і «Міллі-Фірка» підтримували Тимчасовий уряд, останній лише вимушено мирився з їх існуванням. Дотримуючись загалом імперських принципів ставлення до кримськотатарського народу та його національних прагнень, російський уряд застосовував відповідні методи у стосунках з його політично активними представниками. Особливо виразним прикладом став арешт комісарами Тимчасового уряду муфтія Челебієва за обвинуваченням у державній зраді, що був надзвичайно гостро сприйнятий татарським загалом. Зрештою, політика Тимчасового уряду привела до переходу кримськотатарського руху в опозицію.

У той же час активізуються стосунки кримськотатарського руху з українською демократією. На думку дослідника з української діаспори В.Дубровського, «жодний виступ татарських нац-революціонерів не залишався без підтримки українців»¹. Очевидно, що така оцінка є перебільшенням, однак українська влада безперечно висловлювала неабияку увагу до татарського руху. Офіційна кримськотатарська делегація, зокрема, взяла участь в ініційованому Центральною Радою З'їзді народів (вере-

сень 1917 р.), де була прийнята резолюція про те, що «Крим належить кримцям», і приймала вітання з цього приводу від лідерів української революції.

Однак ряд дослідників, зокрема А. та В.Зарубіни, висувають твердження, що стосунки Центральної Ради з тодішньою кримською владою мали характер втручання Ради «з відвертою безцеремонністю» у внутрішні справи Криму. Визнаючи, що українська влада з розумінням поставилася на З'їзді народів до національних прагнень кримських татар, названі автори водночас називають подальшу політику Центральної Ради щодо Криму «двозначною»: на їх думку, вона була одним з факторів, що сприяв визріванню на півострові збройного протистояння². Проте низка історичних джерел, зокрема документи тогочасних українських урядових структур, а також свідчення «другої сторони» – зокрема, спогади Д.Сейдамета, наголошують на взаєморозумінні та підтримці Центральною Радою права кримських татар на національну автономію. Спираючись саме на такі документи, цю позицію рішуче відстоює В.Сергійчук, котрий висловлює переконання, що взаємодію українського та кримськотатарського національно-визвольних рухів не можна вважати «безцеремонним втручанням» Центральної Ради у кримські справи³.

Більшовицький переворот у Петербурзі, негативно сприйнятий татарським політичним активом, та проголошення УНР активізували державницькі настрої в середовищі кримських татар. Тож скликаний наприкінці листопада 1917 р. кримськотатарський парламент – Курултай – проголосив відокремлення Криму від Росії за принципом «Крим для кримчан». В той же час новостворений національний уряд (Директорія) не виявляв бажання розривати економічні, культурні та інші зв'язки з Україною, що склалися історично. Він був визнаний Центральною Радою і мав її підтримку.

Толерантно склалися стосунки між українським та кримським національними урядами і стосовно територіального питання. Центральна Рада у листопаді 1917 р. повідомила Мусвиконком, що не має територіальних претензій стосовно Криму і підтримує національний рух кримських татар⁴. Тож і визначаючись з кордонами України, Центральна Рада проголосила про включення до складу УНР лише тих територій, стосовно яких не виникало спірних питань – трьох північних повітів Таврійської губернії, населення яких більш ніж наполовину складалося з

українців. Ця подія викликала неприйняття більшості політичних сил Криму (окрім українських партій), однак Мусвиконком поставився до неї цілком спокійно, оскільки кримськотатарський рух покладав надії на підтримку Центральної Ради у вирішенні питання про національне самовизначення – адже Рада заявляла про намір обговорювати проблему становища Криму з представниками органів кримськотатарського народу.

Німецька окупація України, що стала наслідком підписання у Бресті Україною і Російською Федерацією мирного договору з державами Четверного союзу, перетворила Крим на плацдарм, де зіштовхнулися інтереси цих держав, насамперед України, Росії та Німеччини. Остання, маючи далекосяжні сподівання залишити Крим під своїм впливом, висунула вимогу до Росії погодити кордони з Україною. На остаточному врегулюванні кордонів з РРФСР наполягала і українська сторона. В нових умовах український уряд коригує свою позицію стосовно півострова. Невдовзі після підписання Брестського договору, на своєму засіданні 14 лютого 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила погодитися на укладання миру з РРФСР за умови, якщо Крим залишиться під впливом України, і лише їй належатиме весь флот на Чорному морі⁵. В той же час і кримські татари, які вже на початку 1918 р. відчули на собі реалії більшовицького режиму – терор, погроми, розпуск національних органів влади (Курултаю та Директорії) – змінили своє попервах насторожене ставлення до української держави і вже інакше розглядали можливість союзу з Україною.

Спроба більшовицького уряду РРФСР змінити ситуацію на свою користь шляхом відокремлення Криму від України і встановлення там радянської влади (проголосивши 19 березня 1918 р. Радянську Соціалістичну Республіку Таврію) завершилася провалом. Вже наприкінці квітня радянський уряд РСРТ був усунутий повсталими кримськими татарами. Водночас відбувається наступ на Крим німецького армійського корпусу та українських частин під командуванням отамана Болбочана. Причому ще під час перебування українських та німецьких військ під Катеринославом туди прибула делегація від кримських татар, яка заявила про «готовність прилучитися до української держави, коли будуть забезпечені їм національно-культурні права»; своє дружнє ставлення до українців висловлювали також делегації багатьох міст Криму⁶. Однак за наполяганням німців,

які, заволодівши Кримом, не хотіли мати конкурента в особі України у своєму впливі на півострові, українські війська невдовзі змушені були залишити його територію.

Прихід до влади П.Скоропадського спричинив нову розстановку акцентів в українсько-кримських стосунках. Гетьман та уряд Української Держави вважали за необхідне включити півострів до складу України. П.Скоропадський відверто зазначав, що Україна не може жити, не володіючи Кримом, тож Крим має належати Україні, байдуже, на яких умовах: чи це буде повне злиття, чи широка автономія – останнє має залежати від бажання самих кримчан, але Україна має бути цілковито забезпечена від ворожих дій з боку Криму. Підкреслюючи неспроможність Криму існувати без України в економічному плані, гетьман водночас наголошував на неодмінному врахуванні економічних, національних та релігійних інтересів його населення⁷.

Одним з перших практичних кроків стала спроба влітку 1918 р. приєднати до України Перекоп з частиною території повіту. Представниками української влади, що прибули до міста, була сформована нова адміністрація, однак невдовзі на вимогу німецького командування українські частини змушені були залишити місто. Більш вдалим на перших порах були дії, спрямовані на приєднання Арабатської стрілки. Підписане місцевими жителями прошення стосовно відокремлення від Криму та приєднання до України дало підставу для перенесення українського кордону на 40 верст на південь. На новій лінії кордону біла виставлена прикордонна варта.

Рішучі наміри українського уряду наштовхнулися на різку протидію кримського крайового уряду, очолюваного генералом С.Сулькевичем. Державницькі плани Сулькевича передбачали відокремлення як від Росії, так і від України та утворення в Криму самостійної держави – незалежного татарського ханства. В той же час населення півострова, як свідчать українські дослідники, зокрема В.Буткевич, «прагнуло відновити політичні, економічні, соціально культурні зв'язки з Україною»⁸. Як повідомляли українські урядовці, що прибували на півострів, місцеві жителі вітали представників Української Держави та висловлювали прихильність до України. На користь приєднання Криму до України висловився і губернський з'їзд землевласників і хліборобів Таврії, що відбувся у червні 1918 р. Аналогічні погляди (з умовою надання Криму автономії) мали місце і в Курултаї.

Такі настрої частини кримчан розходилися з планами Сулькевича, тож голова кримського уряду розпочав боротьбу з «українською пропагандою», переслідування українофільських газет, відмовився приймати документи, написані українською мовою, та заборонив представникам місцевої влади вступати у будь-які стосунки з українським урядом⁹.

Позиція кримського уряду зрештою і змусила українську владу вдатися до кардинальних заходів, тобто до оголошення економічної блокади півострова, – пояснював міністр закордонних справ Української Держави Д.Дорошенко, який і переконав Раду Міністрів у необхідності проголошення «митної війни» з Кримом¹⁰. Рада Міністрів постановою від 27 липня 1918 р. наклала заборону на вивіз продовольства з українських портів до Криму.

Таке рішення українського уряду загрожувало Криму тяжкими наслідками, оскільки тісні господарські стосунки з Україною були для нього життєво необхідними, і їх припинення ставило півострів під загрозу економічної кризи і навіть голоду. В українському уряді добре це розуміли і сподівалися, що загроза економічної катастрофи спонукатиме крайовий уряд до переговорів з Києвом щодо включення Криму до складу України.

Проте кримський уряд продемонстрував уперте небажання розпочати переговори на запропонованих Україною умовах. Його не могло похитнути навіть важке становище півострова та принципово вороже ставлення до самої ідеї об'єднання з Україною. Спроба вдатися до заступництва німецької окупаційної влади в надії, що вона зможе вплинути на Київ у питанні зняття блокади виявилася марною. Німецька влада, яка й сама зазнавала втрат від економічної блокади, переймалася насамперед власними інтересами. 10 вересня з Берліна до Сімферополя надійшла телеграма, у якій крайовому уряду було рекомендовано розпочати з Україною переговори про об'єднання та обіцяно виступити на них у ролі посередника¹¹. До цього уряд Сулькевича підштовхувала і громадська думка жителів півострова, насамперед виробників, представників торгівельно-промислових кіл, місцевих чиновників тощо, які в умовах «митної війни» відчули свою залежність від України, тож виступали за пошук компромісу шляхом переговорів з Києвом. Врешті-решт в середині вересня Сулькевич повідомив український уряд, що готовий розпочати переговори про форму державного об'єднання з Україною, у

відповідь на що український уряд прийняв рішення про припинення «митної війни» ще до початку переговорів.

Перебіг українсько-кримських переговорів про об'єднання Криму з Україною, що розпочалися у Києві 5 жовтня 1918 р., був вельми непростим. Бачення суті проблеми обома сторонами та їх взаємні пропозиції суттєво різнилися, що, зрештою, завело переговори в глухий кут. Українська сторона наголошувала, що в першу чергу має бути вирішене питання об'єднання Криму з Україною, і це з точки зору українського уряду є головним завданням, без якого неможливе розв'язання решти питань. Форму такого об'єднання українська делегація бачила наступним чином: «Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю під єдиною Верховною владою ... Гетьмана». В українському варіанті договору кримській стороні були запропоновані досить широкі межі автономії, можливість мати крайовий парламент та уряд, широке самоврядування, самостійний бюджет, повна самостійність внутрішнього економічного та суспільного життя¹².

Кримська сторона у своїх контрпропозиціях запропонувала власне бачення об'єднання, а саме – у формі федеративного союзу, учасники якого по суті залишалися самостійними одиницями з «власною верховною владою». Взаємні ж стосунки учасників союзу в сферах «політичній, економічній, фінансовій, судовій і адміністративній» мали визначатися відповідними угодами. Власне, проект кримської сторони по суті зводив союз до погодженості зовнішньої політики, в іншому ж передбачалося користування повною самостійністю¹³.

За свідченням Д.Дорошенка, представники різних етносів Криму, які контактували з українськими урядовцями, висловлювалися за приєднання Криму до України, що давало підстави сподіватися на позитивне рішення Курултаю з цього приводу та дозволяло українській стороні рішуче відстоювати свою позицію¹⁴. Та кримська делегація намагалася затягувати хід переговорів, і врешті-решт переговорний процес з основних проблем був перерваний. Делегації продовжували пошук шляхів вирішення окремих питань, але переговори зрештою завершилися безрезультатно. Втім, була зупинена «митна війна», українські військові частини залишили територію півострова. При цьому особливо важливим моментом кримська делегація вважала той факт, що Україна не розглядала Крим як свою власність, а

навпаки, зважала на існуюче становище, внаслідок якого Крим являв собою окремих самостійний край¹⁵.

Остаточнo поклала край українсько-кримським переговорам зміна влади на півострові, внаслідок чого в середині листопада 1918 р. був утворений другий крайовий уряд Криму, що стояв на позиціях відродження «єдиної великої Росії» і на гадці не мав встановлювати будь-які стосунки з українським національним урядом, орієнтуючись на Денікіна.

Зазначимо, що згадувані вище А. та В.Зарубіни критично оцінюють кримсько-українські стосунки за гетьманування П.Скоропадського. «На відміну від двозначної політики Центральної Ради, – вважають автори, – Скоропадський не приховував шовіністичних намірів». «Зазіхання Києва на Крим» вони вважають основою стосунків київського і кримського урядів, митного протистояння на кордоні та українськокримських переговорів. Зазначається, що таке становище – певної, але не загрожуючої військовими діями напруги між двома напівмаріонетковими урядами – було вигідне Німеччині¹⁶.

У червні 1919 р., після короткотривалої другої спроби встановлення в Криму радянської влади (проголошення Кримської Радянської Соціалістичної Республіки), влада на півострові перейшла до рук білих. Денікінський диктаторський режим, що ґрунтувався на великодержавницькій ідеології, переслідував кримськотатарський національний рух, відновивши в той же час дореволюційні мусульманські релігійні інституції. Землі України та Криму розглядалися Південноросійським урядом А.Денікіна як складові Російської держави.

Проте з призначенням Головнокомандуючим Збройними силами Півдня Росії П.Врангеля в українсько-кримських стосунках з'явилася тенденція до змін. Новопризначений командувач у своїй боротьбі з більшовиками прагнув спертися на широку суспільну базу, тож змушений був зробити ряд кроків назустріч національним рухам, хоча й принципово не сприймав ідею будь-яких національних автономій. Тож певною мірою послабшали репресії проти кримськотатарських лідерів, і навіть був скликаний татарський з'їзд. Проте реально він нічого не вирішив.

У пошуках союзників Врангель контактує і з представниками українських політичних та військових сил. Наголошуючи на не-

можливості співробітництва з будь-яким українським сепаратистським рухом, головою ЗСПР заради досягнення стратегічної мети йшов на поступки – погоджувався на автономію України з можливим наданням населенню права обирати адміністрацію нижчого рівня та створенням українських армійських частин. А після зустрічі з генералом армії УНР Омеляновичем-Павленком та делегацією Українського Національного Комітету (що стояв на федералістичних позиціях) на чолі з С.Моркотуном Врангель вже говорив і про можливість федерації¹⁷. У своїх «Спогадах» П.Врангель писав про цей період, що намічалася угода з українською армією, і що добровольці надавали українцям допомогу для підтримки боротьби з більшовиками¹⁸.

Зустрічі з представниками українських кіл були неодноразовими, і 24 жовтня генерал прийняв депутацію від національно-демократичного блоку, сформованого на з'їзді ряду українських організацій. Українські діячі представили меморандум, де йшлося про Україну як самостійну державу у федеративному зв'язку з Росією, цивільне та військове управління в якій здійснюється спеціальними українськими установами, що підлягають безпосередньо Врангелю, та про якнайскоріше формування на особливих умовах української армії. Ситуація на фронті складалася для білих несприятливо, тож точка зору української сторони була взята до уваги. Починається формування українських військових частин, які увійшли до складу російської армії. А на початку жовтня 1920 р. Врангель видає наказ, що урівнював у правах українську мову з російською в галузі освіти¹⁹.

Однак військова перевага була на боці більшовиків. Після підписання миру з Польщею радянське командування змогло посилити Південний фронт, і поразка врангелівського режиму стала питанням часу. Та ж доля спіткала і українські національні сили. Встановлення на території України та Криму радянської влади на кілька десятиліть відсунуло питання про їх історично зумовлене об'єднання.

ЛІТЕРАТУРА

¹ Дубровський В. Україна й Крим в історичних взаєминах. – Женева, 1946. – С.16.

² Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь, 1997. – С.30 – 31.

³ *Сергійчук В.* Український Крим. – К., 2001. – С.69–71, 75–76.

⁴ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Назв. праця. – С.47.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.1064, оп.1, спр.5, арк.25 зв.

⁶ *Сергійчук В.* Назв.праця. – С.82–83.

⁷ *Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г.* и др. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь, 1998. – С.37.

⁸ *Буткевич В.* Право на Крим, хто його має: Росія? Україна? // Буткевич В., Горинь Б., Свідзинський А. Крим – не тільки зона відпочинку. – Львів, 1993. – С.33.

⁹ ЦДАВО України. – Ф.3766, оп.1, спр.132, арк.27 зв.

¹⁰ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918). У 4-х ч. – Ч.3. – Львів, 1923. – С.36.

¹¹ Відродження. – 1918. – №134.

¹² Краткий отчет о деятельности делегации Крымского правительства в Киеве с 26-го сентября по 16-е октября 1918 года // Крымский архив. – 1996. – №2. – С. 64–74.

¹³ Там само.

¹⁴ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – Ч.3. – С.37.

¹⁵ Краткий отчет о деятельности делегации Крымского правительства в Киеве с 26-го сентября по 16-е октября 1918 года // Крымский архив. – 1996. – №2. – С.74.

¹⁶ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Назв. праця. – С.107–110, 117–119.

¹⁷ *Зарубин В.Г.* Межнациональные отношения, национальные партии и организации в Крыму (начало XX в. – 1921 г.) // Историческое наследие Крыма. – 2003. – №1. – С.76.

¹⁸ Див.: *Врангель П.Н.* Воспоминания. Южный фронт. Ч.П. – М., 1992. – С.318, 325.

¹⁹ *Зарубин В.Г.* Межнациональные отношения, национальные партии и организации в Крыму (начало XX в. – 1921 г.) // Историческое наследие Крыма. – 2003. – №1. – С.76–77.

Олена КРИВИЦЬКА

ДЕЯКІ КОНФЛІКТОГЕННІ АСПЕКТИ ІНТЕГРАЦІЇ КРИМСЬКИХ ТАТАР В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Багатоплановою в Україні є кримська проблема. Національний склад півострова віддзеркалює політичні фактори, які відіграють важливу роль у регіоні. За останнім переписом населен-

ня в Криму проживають: 1180 тис. росіян, 492 тис. українців, понад 800 караїмів, 650 кримчаків, 243 тис. кримських татар¹. Те, що населення Криму, 58% якого становлять росіяни, виразно виявляє прагнення до «дистанціювання» від України і повернення в лоно Росії, спричинене не тільки катастрофічним розвалом виробництва і стрімким зубожінням значної частини населення, але й прорахунками в національній політиці українського уряду. Ці прорахунки особливо відчутні у розв'язанні кримськотатарської проблеми.

Виношуючи плани виходу Криму із складу України, певні політичні сили регіону все частіше намагаються перевести питання його статусу в площину проблем федерації. Справедливості ради слід зауважити, що Україна сама сприяла такій постановці питання, запустивши механізм створення автономії. Нині цей процес розвивається по інерції. Поки що Україна не є ні унітарною, ні федеративною. Гіпотетично можна прогнозувати такі варіанти подальшого розвитку подій:

1. Крим залишиться регіоном України із змішаним етнічним складом.

2. Відторгнення Криму від України.

3. Набере сили і тенденція, що визначається боротьбою кримськотатарського народу за визнання його права на самовизначення.

4. Різка дестабілізація обстановки через відсутність цивілізованого врегулювання і політичного діалогу. Останній варіант – поряд з другим – уявляється особливо небезпечним з точки зору зростання потенціалу конфліктності. Загострення ситуації на фоні етнополітичних суперечностей – прекрасне середовище для провокацій.

У Криму триває процес самоідентифікації як українського етносу, так і кримських татар. Чи можна охарактеризувати сьогоднішній стан кримських татар в етнопросторі півострова як конфліктогенний? Повернення колись депортованих народів на батьківщину проголошено у 1992 р. Цей процес триває й досі. На сьогоднішній час кримські татари складають 12% населення Криму².

Які соціально-гуманітарні умови в Криму можуть забезпечити повернення кримських татар? 77% репатріантів називають головною умову – наявність житла, ще 14% уточнюють, що житло повинно бути облаштованим. 29% опитаних як необхідну

передумову для організації негайного переїзду в Крим розглядають наявність роботи.

Відповідаючи на питання про умови, що перешкоджають поверненню в Крим, потенційні репатріанти називають все ті ж проблеми житла (74%), відсутність роботи (24%), дефіцит фінансових засобів (5%), проблеми з одержанням громадянства (4,9%)³.

Станом на 1 січня 1999 р. з числа кримських татар, що повернулися до Криму, 128 638 осіб не мали житла. Із 136 623 осіб працездатного віку – 71379 кримських татар не мають роботи. Основна частина кримських татар, що повертаються, облаштовується у 300 нових поселеннях. Забезпечення селищ репатріантів електроенергією становить 75%, водопостачанням – 27%⁴. У поселеннях практично немає доріг з твердим покриттям, немає медичних закладів, шкіл. Відсутність елементарних умов життя у селищах татар призвели до різкого погіршення їхнього стану здоров'я, а також збільшення смертності серед репатріантів.

Труднощі адаптації та облаштованості, необхідність боротися за виживання в умовах «негостинного оточення» нерідко викликають відчуття постійної небезпеки у репатріантів. Між ними і постійними жителями виникає суперництво через убогі ресурси, робочі місця. В умовах зтяжної економічної кризи якість життя продовжує погіршуватися, що підтверджують дані соціологічних опитувань. На питання, чи не шкодують респонденти про переїзд в Крим, позитивно відповіли 28,9%. Незадоволення породжені, насамперед, важкими матеріальними умовами життя, в яких опинилися репатріанти. На це вказує кожен четвертий опитаний (24%), а кожен шостий пояснює їх причинами психологічного, але не національного (!) характеру.

Репатріанти, що належать до найбільш уразливих соціальних груп населення Криму, розуміють, що у своїх труднощах і нещастях вони не самотні. З ряду актуальних проблем для середньостатистичного мешканця Криму, респонденти відокремили безробіття, бідність, корупцію, неможливість здобути освіту.

Без житла залишається 48% репатріантів (110 тис. осіб). Дуже гострою є проблема створення робочих місць. Згідно з останніми даними із 133 тис. працездатних осіб цієї категорії тільки 66,8 тис. працевлаштовані; 98 тис. (40%) депортованих до цього часу не набули громадянства України.

Лише на останнє місце в ряді загальних для населення Криму проблеми респонденти віднесли напруженість відносин між різними національними групами на півострові – всього 3,6% (!). Ця обставина – свідчить про, якщо не безконфліктний, то у всякому разі, не загрозливий характер міжнаціональних відносин у Криму⁵.

Репатріація кримських татар у стислий період суттєво змінила мовну ситуацію на півострові, та й загалом в Україні. На лінгвістичній карті з'явився новий об'єкт – кримськотатарська мова, що, безумовно, ускладнило мовну ситуацію в регіоні. Але ускладнення мовної ситуації пов'язане не тільки з цим актом, а й із прискоренням процесів становлення української державності, яке спостерігаємо останніми роками. Соціально-політичні реалії сьогодення вимагають нагального осмислення мовної ситуації в Криму та розробки засад мудрої та виваженої мовної політики. Ці питання особливо актуальні в контексті обговорюваної на різних рівнях програми інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство.

Мовна ситуація в Криму вельми складна і приховує в собі чимало небезпек, які треба своєчасно розгледіти і вжити превентивних заходів. Ознаки мовної ситуації в Криму такі: а) багатоконпонентність, тобто в Криму поширено кілька десятків мов, домінуючих серед яких російська, українська, кримськотатарська; б) демографічна сила мов неоднакова. Значні групи представників різних національностей, які живуть в Криму, не володіють рідною мовою. Сюди належать українці, кримські татари, німці, євреї, караїми, кримчаки; в) комунікативна сила цих мов також різна. Так, російська мова виконує весь спектр соціальних функцій: нею спілкуються вдома, у школі, в науці, у засобах масової інформації тощо. Щодо української мови, її застосовують лише як мову офіційну, мову освіти. Кримськотатарська мова поширена в сім'ях, у ЗМІ (нею виходять 3 газети, 4 часописи). В Криму працюють 9 загальноосвітніх шкіл з кримськотатарською мовою навчання. Щорічний набір до вузів за спеціальністю «кримськотатарська мова і література» становить: 30 чоловік у Сімферопольському держуніверситеті, 50 – у Кримському державному індустріально-педагогічному інституті⁶. Ще влітку 1999 р. президент Л.Кучма доручив уряду АРК знайти можливість для відкриття на півострові нових шкіл з кримськотатарською мовою навчання, а також створити в Міністерстві

освіти Криму відділення з питань освіти кримських татар. Характерні якісні показники мовної ситуації на півострові: а) у генетичному плані мови, поширені на території Криму, гетерогенні – різні за типом та походження. Це становить особливу складність; б) українська мова як державна переважною частиною російськомовного населення Криму сприймається як нав'язана, що ускладнює мовну та етнополітичну ситуацію.

Серед мов, що функціонують на території Криму, кримськотатарська мова посідає особливе місце. Шкода, заподіяна кримськотатарській мові у засланні, відчувається на всіх рівнях мовної системи. Відродження і подальший розвиток кримськотатарської мови потребують розв'язання нагальних проблем: розвитку системи освіти, підготовки наукових кадрів, актуалізації національної мови. Мовне владання в Криму можна здійснювати двома шляхами: 1) у руслі мовного законодавства; 2) завдяки діяльності різних громадських і приватних організацій. Виважена мовна політика в Криму може перетворитися на могутній чинник сприяння послабленню соціальної напруженості, оптимізації відносин у поліетнічній державі, і, зрештою, її економічному розквіту. Кримськотатарська община, яка підтримує тісні контакти з турецькою діаспорою, об'єктивно представляє потенційну загрозу в плані сепаратизму.

При поверненні кримських татар в Крим сталося кілька конфліктних моментів, які були наповнені міжетнічним змістом. Так, у 1991 р. відбулися погроми у селах Запрудне, Молодіжне. 1992 р. – у відповідь на зруйнування будинків у селищі Красний Рай відбувся напад на приміщення Верховної Ради Криму. 1995 р. – під час поховання двох кримських татар, вбитих бандитами, жалоба переросла у погроми. Серія мітингів відбулася у 1998 р. перед виборами до Верховної Ради, коли частину кримськотатарського народу було усунуто від процесу виборів через відсутність громадянства.

Лідери кримських татар вимагають надати Меджлісу та Курултай статус державних органів. Курултай розглядає татар як тутешній етнос Криму, а відтак – він має право на власну державність. Своєрідна експлуатація національної ідеї у боротьбі за владу, за переділ власності та елітарного середовища певною мірою провокує етнічну напруженість у регіоні. Але її причини криються переважно не в етнічних, а в соціально-економічних чинниках. Крім того, таке напруження скоріше зміщено в пло-

щину політики. Особливо показовими в даному разі можуть слугувати події 1998 р., коли частина кримських татар через об'єктивні причини – відсутність громадянства України – так і не була допущена до виборів.

Загострення ситуації на протязі попередніх двох років прослідковується навколо земельного питання, або «земельного паювання». Варто згадати бійку в сімферопольському барі 23 березня цього року, яку влаштували кримські татари. Ця подія викликала масові акції протесту. Понад 700 кримських татар пікетували Головне Управління МВС України в Криму, вимагаючи свободи затриманим⁷. Безумовно, розслідування цієї справи не має національного забарвлення. Однак, радикальні течії серед татар знову повертаються до категоричних гасел та дій початку 90-х років ХХ ст.

Отже, взаємовідносини кримськотатарського народу на різних етапах розвитку незалежної України з державною владою можна характеризувати як неоднозначні. Головним залишається бажання держави сприяти поверненню кримських татар на свої рідні землі й практичні дії уряду щодо надання допомоги під час процесу репатріації. Інша справа – дискусії навколо правового статусу кримськотатарського народу в Україні. В цьому питанні існує широке розмаїття підходів серед української політичної еліти – починаючи від бажання повністю асимілювати кримських татар, які повертаються, і закінчуючи підтримкою ідеї національно-територіального статусу Кримської Автономії у складі України як форми самовизначення кримськотатарського народу. Зближенню позицій у пошуках оптимальних для всіх сторін рішень у такій багатоаспектній проблемі як повернення, облаштування, поновлення прав народу, заважає небажання державних органів визнавати де-юре традиційні виборні національні інститути кримськотатарського народу – Курултай і Меджліс, як органи, що представляють його інтереси у відносинах з державними органами України поки державою не буде створено механізмів, які забезпечать розвиток самобутньої культури, традицій, мови татар.

Окремо слід зауважити, що плідні відносини державних органів з Меджлісом демонтують структури Кабінету Міністрів. В той же час негативне сприйняття національних інституцій татар як партнерів характерне для органів представницької влади кримської автономії.

З найбільш актуальних і невирішених аспектів кримськотатарської проблеми є законодавче забезпечення процесу репатріації:

1. Досі не ухвалено законів, які регулювали б правові питання, пов'язані з процесом поновлення прав кримськотатарського народу. Відсутність законодавчої бази зменшує ефективність зусиль уряду України щодо практичних питань інтеграції репатріантів в суспільство.

2. Найбільш гострим залишається питання представництва кримських татар в органах влади Автономної Республіки Крим. Представники татар практично не мають шансів бути обраними в органи влади при звичайній системі виборів. Політика недопущення татар до органів управління автономії сприяє їх самоізоляції, призводить до зростання протистояння.

3. Реальні проблеми виникають у питаннях громадянства, земельної реформи, приватизації державного майна та в інших сферах.

Можна припустити, що при жорстокій внутрішній організації, позитивному прирості кримськотатарського населення, з одного боку, а з другого боку – негативному демографічному сальдо слов'янських народів, перевазі еміграції над міграцією як росіян, так і українців, українсько-російський конфлікт у перспективі може зміститися в царину відносин між мусульманами та християнами. Кримсько-татарська проблема залишається нерозв'язаною з точки зору національної безпеки України. На розв'язанні її негативно позначаються ряд факторів: недостатній розвиток законодавчої бази стосовно забезпечення прав кримськотатарського народу; вплив кримськотатарських організацій Туреччини на кримських татар; посилення впливу ісламу всередині татарської громади Криму; небезпечні тенденції у відносинах між татарами і українсько-російським населенням регіону.

Отже, в Криму процесу інтеграції кримських татар притаманна певна конфліктність. Цей конфліктний потенціал має коріння у затяжній економічній кризі, погіршенні умов життя репатріантів, які можуть стати стимулятором загострення міжетнічних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

¹ За матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. // Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 грудня (№ 244).

² Там само.

³ Прибиткова И. Эмиграционный потенциал крымских татар // Социологические исследования. – 1999. – № 10. – С. 99–100.

⁴ E/C.12/1/Add. 65.: Заключні висновки Комітету ООН з економічних, соціальних, культурних прав про стан дотримання економічних, соціальних та культурних прав в Україні.

⁵ Прибиткова И. Современные миграционные процессы: обустройство и адаптация ранее депортированных татар в Крыму // Социология. – 2000. – № 1. – С. 154, 155.

⁶ E/C.12/1/Add. 65.

⁷ День. – 2004. – 24 березня.

Эмине АВЕМИЛЕВА

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЗЕМЕЛЬНОЙ РЕФОРМЫ В КРЫМУ

В мае 2004 г. исполняется 60 лет со дня депортации крымскотатарского народа. Вот уже на протяжении 15 лет идет процесс возвращения и обустройства крымских татар на своей исторической Родине – в Крыму. Именно Украина стала единственным государством, которое взяло на себя всю тяжесть и ответственность за процесс реализации программы возвращения и обустройства крымских татар. Подписанное 9 октября 1992 г. в Бишкеке государствами – членами СНГ, «Соглашение по вопросам, связанным с восстановлением прав депортированных лиц, национальных меньшинств и народов», к большому сожалению, так и осталось на бумаге. Отсутствие необходимых законов породило активную нормотворческую деятельность органов исполнительной власти. Сложный во всех отношениях и сферах жизни украинского общества процесс репатриации, адаптации и интеграции депортированных народов в украинское общество протекает в крайне сложном политическом, экономическом и социальном контексте и поныне регламентируется исключительно подзаконными нормативно-правовыми актами.

По данным ГУ МВД Украины в Крыму в Автономную Республику Крым возвратилось и проживает 251 760 депортированных крымских татар и их потомков, 3520 армян, болгар, греков, немцев.

Процесс возвращения депортированных крымских татар, начиная с 1993 г. характеризуется спадом активности. Если в 1989–1992 гг. в Крым возвращалось около 35–40 тыс. человек ежегодно, то уже в 1997 – 5,3 тыс., в 1998 – 3,4 тыс., в 1999 – 2,8 тыс., в 2000 – 2,2 тыс., в 2001 – 2,0 тыс. человек, в 2002 г. – 1,0 тыс. человек.

Сегодня в Крыму сформировалось около 300 поселений и массивов компактного проживания депортированных. 90% сел и массивов компактного проживания электрифицированы. Две трети сел и мест компактного проживания не имеют воды (есть населенные пункты, куда вода подается цистернами). Уровень газификации и наличие дорог с твердым покрытием не превышает 3–5%. Канализационные конструкции практически отсутствуют. Крайне острыми остаются вопросы медицинского обслуживания, транспортного сообщения и телефонизации массивов.

На очереди на получение государственного жилья в исполнительных комитетах стоит около 6,5 тыс. семей. За весь период возвращения и обустройства депортированных граждан и их потомков в Крым было выделено 46,5 тыс. земельных участков для индивидуального строительства жилья, из которых не начато освоение каждого девятого. По государственной программе жильем обеспечено 2,7 тыс. крымских татар, самостоятельно приобрели жилье около 35 тыс. семей, 15 тыс. из них снимают жилье, 5,5 тыс. проживают в общежитиях, другие ютятся в недостроенных домах, подвалах, живут у родственников и друзей.

Одна из серьезных проблем крымских татар – проблема занятости. Из 119 тыс. трудоспособных депортированных имеют постоянную работу только 56% , что составляет 67 тыс. человек. Сферы занятости крымских татар: сельское хозяйство – 55%, промышленность и строительство – 20%, остальные 5% торгуют на рынках, работают в непродуцированной сфере, в малом и среднем бизнесе, в мелкорозничном бизнесе (крымские татары составляют сегодня до 70% продавцов и реализаторов на продовольственных рынках Крыма и до 30% – на вещевых). Основной доход крымских татар – доход от приусадебного участка, арен-

ды земельного надела, челночного бизнеса. Многие семьи едва живут на одну пенсию, детские пособия, пособия по инвалидности и безработице.

Как показала практика деятельности правозащитных организаций в Крыму основными правовыми проблемами для лиц из числа депортированных являются проблемы социального характера, проблемы трудоустройства, гражданства. Особую тревогу и напряженность в Крыму вызывает земельный вопрос.

Начало процессам приватизации земли в Украине было положено в 90-х гг., но правовые и социально-экономические проблемы, связанные с участием возвратившихся на полуостров крымских татар в паевании земли, в передаче ее в собственность и по настоящее время полностью не решены.

Большинство возвратившихся крымских татар (около 75%) в результате проводимой руководством Крыма политики вынуждены были поселиться в сельской местности. В виду отсутствия прописки, гражданства Украины большая часть крымских татар не имели возможности стать членами сельхозпредприятий, членами КСП. В результате проведенной земельной реформы, из проживающих в сельской местности Крыма жителей, достигших возраста 18 лет, земельные паи получили 47% некрымскотатарского населения и только 18% крымских татар (средний пай в Крыму составляет 5,1 га).

По мнению Совета Представителей крымскотатарского народа при Президенте Украины в расчете на одного сельского жителя некрымскотатарского населения в возрасте старше 18 лет приходится 2,24 га, а крымскотатарского – 1,2 га. Что касается качества земель, приходится констатировать, что они значительно уступают землям, выделенным некрымскотатарскому населению, они наихудшие, отдаленные и неудобные для обработки.

Как известно, обеспечение права собственности на землю было во все времена одним из наиболее важных.

Право собственности на землю – это закрепленное в нормативно-правовых актах право владеть, пользоваться и распоряжаться принадлежащей гражданину землей

Согласно ст. 14 Конституции Украины «... земля является основным национальным богатством, которое находится под особой охраной государства. Право собственности на землю гарантируется. Это право приобретается и реализуется гражданами,

юридическими лицами и государством исключительно в соответствии с законом».

С 1 января 2002 г. вступил в действие новый Земельный кодекс, в заключительных положениях которого отсутствуют соответствующие определения об обязательном наделении земельными участками сельскохозяйственного назначения депортированных.

Согласно официальным данным 79,2 тыс. крымских татар (72,7%) от общего количества взрослого сельского населения получили или получают (принятые решения) земельные участки общей площадью 180,4 тыс.га. Из них:

- 21,9 тыс.чел. стали собственниками земельных участков паев площадью 120,9 тыс.га;
- 0,3 тыс. ведут фермерские хозяйства на площади тыс.га;
- 53,6 тыс.чел. получили земельные участки для ведения личного крестьянского хозяйства общей площадью 45 тыс.га, из них 31,4 тыс. чел. (25,9 тыс.га) приступили к изготовлению технической документации по составлению и выдачи государственных актов о праве собственности на землю;
- 3,2 тыс.чел. стали членами вновь образованных сельскохозяйственных предприятий на площади 9,5 тыс.га;
- 0,43 тыс.чел. предоставлена земля в аренду для товарного сельскохозяйственного производства площадью 3,7 тыс.га.

На сегодняшний день удельный вес крымских татар, проживающих в сельской местности АРК, составляет около 25 процентов. Предпринятые меры во исполнение поручений Президента Украины позволили незначительно улучшить в целом ситуацию в данном вопросе.

По сведениям Рескомзема АРК количество земельных участков сельскохозяйственного назначения переданных крымским татарам составляет 168 тыс. га, в том числе около 110 тыс. га. составляют земельные паи, более 45 тыс. га – личные крестьянские хозяйства. Это составляет немного более 14 процентов распевавшихся в АРК земельных площадей.

Практически в каждом хозяйстве процесс паевания земли уже завершился, большое число депортированных остались без земельных наделов. В этом случае государство должно использовать методы, которые помогли бы с наименьшими социальными негативными последствиями провести перепаевание.

По мнению Совета представителей крымскотатарского народа при Президенте Украины для удовлетворения нужд крымских татар земель, необходимо дополнительно изыскать 160 тыс. га. Кроме того, около 100 тыс. га необходимо предусмотреть в виде резервного фонда для удовлетворения возвращающихся крымских татар. На сегодняшний день не распределенные земли запаса и резервного фонда составляют 176,1 тыс.га, в том числе пашни – 46,7 тыс.га. Как вариант увеличение земель запаса за счет вовлечения сельскохозяйственных земель в двухкилометровой прибрежной зоне позволит дополнительно изыскать свыше 18 тыс.га. За счет приватизации земель государственных и других сельскохозяйственных предприятий фонд земель запаса и резерва может быть увеличен на 22 тыс.га, по поводу чего имеется обращение Совета Министров АРК в Кабинет Министров Украины. Кроме того, площадь земель по невостребованным сертификатам, а также полученным сертификатам, но в настоящее время отсутствующим физически гражданам, составляет 76,7 тыс.га сельскохозяйственных угодий, в основном пашни, правовое регулирование которых для передачи их в земли запаса также позволит использовать для наделения землей крымских татар.

Для разрешения этого сложного вопроса, как известно, предлагалось три варианта решения.

Предложение первое, которое исходило от специалистов Рескомзема. Выход из сложившейся ситуации специалисты этого ведомства видели в том, что для удовлетворения потребностей крымских татар в земельных участках следует использовать все имеющиеся резервы земель в рамках действующего законодательства, а именно: земли запаса и резервного фонда (около 200 тыс. га), земли государственной собственности, которые расположены в двухкилометровой зоне Черного и Азовского морей (18,6 тыс. га), земли резерва и запаса, которые будут сформированы в результате разгосударствления земель государственных сельскохозяйственных предприятий (около 25 тыс. га).

В общем можно использовать 243,6 тыс. га сельскохозяйственных угодий, то есть около 50 тыс. депортированных могут быть обеспечены землей в размере предусмотренного пая (5,1 га). Другим депортированным гражданам будет выплачена денежная компенсация, для чего необходимо создание специального государственного фонда. По мнению специалистов, этот вариант самый сложный и конфликтный для Крыма.

Предложение второе, которое выдвинула рабочая группа Совета Министров Автономной Республики Крым. Суть его состоит в обеспечении земельными паями крымских татар в размерах, пропорциональных крымскотатарскому населению, то есть, если в данной сельской местности проживает каждый четвертый крымский татарин, то каждый четвертый гектар земли должен быть передан в частную собственность крымским татарам.

На сегодня лишь 16 процентов депортированных получили земельные наделы в частную собственность. Для реализации данного варианта необходимо использовать все земли запаса и резервного фонда, а также уменьшить земли, уже переданные в коллективную (совместную собственность) на 10%, в результате чего средний размер земельного пая по республике уменьшится с 5,1 до 4,6 га.

Оба варианта, предложенные рабочей группой при Совете министров Автономной Республики Крым, были отклонены Советом представителей крымскотатарского народа при Президенте Украины.

Предложение третье исходит от Меджлиса крымскотатарского народа, члены которого входят в состав Совета Представителей крымскотатарского народа при Президенте Украины.

Данный вариант предусматривает проведения в Крыму перераспределения земель коллективной (совместной) собственности с учетом потребностей всех крымских татар, которые проживают в сельской местности, и которым исполнилось 18 лет.

Рассмотрим подробнее все варианты решения проблемы, предложенные Меджлисом крымскотатарского народа.

Тотальное и повсеместное перепаявание. Из 201 тысячи крымчан, которые уже получили сертификаты на землю, 20 тысяч – крымские татары. Дело в том, что согласно закону на получение сертификатов имеют право члены коллективных сельскохозяйственных предприятий, и все крымские татары, которые работали в КСП, воспользовались этим правом. Но в сельской местности проживают немало крымских татар, которые не работали в КСП, а значит, не имеют права на владение паями из земельного фонда КСП. По данным Меджлиса крымскотатарского народа таких не меньше 80% от всего крымскотатарского населения, а значит, большинство депортированных и их потомки не могут стать собственниками земли. Необходимо отметить, что со стороны Меджлиса неоднократно звучали требования, адресо-

ванные властям Украины и Автономной Республики Крым, чтобы те отложили реформирование земельных отношений на территории полуострова, пока все крымские татары не вернутся из мест депортации в Крым. Однако на практике это могло означать, что права граждан Украины, которые проживают в Крыму (включая и крымских татар), были бы ограничены по сравнению с правами и возможностями граждан, которые проживают в других регионах страны, где земельная реформа шла полным ходом, и остановить его практически невозможно.

На сегодняшний день в Крыму существует 392 новых хозяйств, большинство владельцев земельных сертификатов подписали договора аренды. Провести тотальное перераспределение земельных угодий, как предлагают некоторые «горячие головы», означало бы начало новых межэтнических конфликтов, возникновение негативных экономических последствий для тех сельскохозяйственных предприятий, которые создаются, которые вместо того, чтобы думать о полевых работах с головой уйдут в очередное распаивание уже распаиваемых земельных угодий. Этот вариант неприемлем ни для той, ни для другой стороны.

Ревизия земли. По мнению народного депутата Украины Рефата Чубарова, о тотальном перераспределении земли речи идти не может и неправильно было бы рассматривать возможность перераспределения земли как передачу ее от одного собственника к другому. Правильнее было бы, считает народный депутат, говорить о необходимости **тотальной ревизии земли**, для того, чтобы во время перепаявания не допускались разного рода нарушения, в том числе «путем составления дополнительных списков». Рефат Чубаров уверен, что чуть ли не в каждом крымском хозяйстве существуют так называемые «мертвые души» – пай людей, которые умерли после получения актов на право земельной собственности, либо которые выехали на постоянное место жительства за территорию Украины.

Как отмечает Рефат Чубаров, снять существующую напряженность в земельном вопросе мог бы поиск компромиссов, который позволял бы всем жителям Крыма стать собственниками земли.

Снижающий коэффициент. Одним из компромиссов, о которых говорил Рефат Чубаров, в правительстве Крыма считают применение в некоторых районах Крыма снижающего коэффициента. На практике это означает, что сельские жители, которые

уже получили средний земельный пай, должны будут (конечно же, на добровольных началах) пересмотреть размер своего земельного пая и за счет его уменьшения выделить землю тем, кто ее не имеет.

Сегодня земельный пай в Крыму составляет примерно 5 га на одного собственника. Но если, например, в Ленинском районе этот показатель равняется 18 га на человека, то в некоторых хозяйствах Симферопольского района – лишь 0,86 га. То есть, если идти по принципу «всем разделить поровну на всех», то и делить будет нечего.

Существует еще один из вариантов решения этой проблемы. Он исходит от ученых-экономистов. Так, профессор Крымского государственного инженерно-педагогического университета Абдуллаев Раэт, в своей статье «Право на земельную собственность коренного народа» предлагает использовать при распаевании земли так называемую открытую «французскую» схему: каждому сельскому жителю, от мала до велика, по равной земельной части, независимо от социального статуса. По его мнению, в этом случае в Крыму, на каждого сельского жителя пришлось бы в среднем 1,25 га, а на семью – примерно 4 га.

Однако, первый заместитель председателя Верховной Рады Автономной Республики Крым считает, что «земли в Крыму хватит на всех», подчеркивая при этом, что приоритет необходимо отдать тому, кто хочет на ней работать. Один из вариантов – использование земель резерва и запаса. Такой земли в Крыму около 200 тыс. гектаров.

По мнению члена рабочей группы Меджлиса по аграрной политике, кандидата сельскохозяйственных наук М.Сухтаева обеспечение крымских татар землей не зависит от экономической ситуации в стране. Этот вопрос можно решить безболезненно и это не требует больших денежных средств.

По подсчетам специалистов государственные акты на землю в Крыму получили лишь 4 тыс. человек. Остальные 216 тыс. сертификатов обмениваются на государственные акты на протяжении довольно долгого времени. Оформлением документов на землю занимаются целые институты, которые осуществляют оценку земли, дают экономическую оценку и т.д.

По мнению М.Сухтаева эти манипуляции невозможно осуществить на протяжении одного года, для этого необходимо несколько лет. Именно поэтому, считает он, можно скорректиро-

вать и немного уменьшить земельные наделы в сертификатах, то есть осуществить перепаевание (газета «Авдет» № 8, 19 апреля 2001 г.)

Однако ситуация до настоящего времени остается напряженной. Многочисленные обращения крымских татар в Совет представителей крымскотатарского народа свидетельствует об ущемлении их прав и о нежелании чиновников наделять их сельскохозяйственными землями. Наиболее напряженная ситуация сложилась в Симферопольском, Белогорском районах; в селах Абрикосово, Октябрьское, Правда, Калинино и пгт. Первомайское, пгт. Советское, пгт. Нижнегорское и Косточковском сельском совете Нижнегорского района; в Кировском районе, на территории Севастопольского городского совета и других. Поступают жалобы по поводу предоставления земельных паев пропущенным по вине администрации членам КСП из земель запаса и резерва (с. Черново, Крестьяновка, Абрикосово Первомайского района, Сакский район и др.), что является нарушением действующего законодательства Украины. Имеет место также принятие соответствующих решений местными судами, узаконивающих указанные противоправные действия.

По мнению председателя Госкомзема Украины Анатолия Даниленко в некоторых районах автономии завышены расценки на оформление земельных участков (выдача госактов взамен сертификатов). Так предельная стоимость землеустроительных услуг при выдаче госактов должна составлять 85 грн., тогда как, например, в Первомайском районе она достигала 200 грн.

По мнению председателя Рескомзема Евгения Жагорникова сдерживающим фактором в обеспечении депортированных граждан земельными участками для ведения личного крестьянского хозяйства в Крыму стало не отсутствие свободных земель, а недостаточное финансирование работ по земельной реформе, в том числе оформление государственных актов на землю. По информации Жагорникова, на сегодняшний день в автономии насчитывается 54,5 тыс. земельных участков для ведения личного крестьянского хозяйства, по которым граждане так и не приступили к оформлению документов на изготовление госактов, несмотря на полученное от местных властей разрешения. В их числе около 30 тыс. участков для репатриантов. По мнению главы Рескомзема, такая ситуация сложилась из-за того, что в основ-

ной массе владельцы не могут в полной мере оплатить стоимость землеустроительных работ.

При разработке региональной программы земельной реформы на 2001–2005 гг. Рескомзем предусмотрел расходы на обеспечение земельными участками работников социальной сферы и репатриантов. Данная программа была утверждена Верховной Радой АРК 19 сентября 2002 г. Однако, несмотря на неоднократное обращение в Совет Министров, Верховную Раду Крыма, в бюджете 2003 г. не была предусмотрена статья расходов на работы по земельной реформе.

В рамках подписанного меморандума «О взаимопонимании» между правительствами Украины и США в Украине с 31 октября 2001 г. реализовался проект поддержки приватизации земель в Украине. Проект поддержки приватизации земли в Украине реализовало Агентство США международного развития (USAID) (в 17 областях Украины). Целью этого проекта являлась помощь в изготовлении и выдаче государственных актов на право собственности на землю. Проект реализовался благодаря привлечению на тендерных условиях исключительно частных землеустроительных организаций, которые выполняли работу по изготовлению и выдаче государственных актов на право собственности на землю. С реализацией проекта Украина сделала бы важный шаг в формировании рынка земли, основными элементами которого являются признание прав собственности на землю через выдачу государственных актов, функционирование земли как товара и наличие четко выраженного законодательного поля для рыночного оборота земельных участков. На протяжении двух лет проводились многочисленные встречи и обсуждения земельной проблемы с представителями Международного сообщества, в том числе неоднократно проблема наделения землей крымских татар обсуждалась с бывшим чрезвычайным и полномочным послом США в Украине Карлосом Паскуалем. Однако этот проект не реализовался в Крыму из-за конфликта между крымскими татарами и властью. В селах, вследствие недостаточного или малоэффективного контроля со стороны властных структур, недостаточной правовой грамотности населения, невозможности ознакомления широкого круга граждан с законами, постановлениями, указами правительства, относительно обеспечения защиты имущественных прав сельских жителей в процессе реформирования аграрного сектора экономики, возникли условия для злоупотребления служебным положени-

ем, многочисленных правонарушений со стороны должностных лиц всех уровней и разных ветвей власти. Это привело к систематическим нарушениям прав собственности сельских жителей – в сфере получения земельных сертификатов, имущественных сертификатов, арендной платы за их использование и др.

Вопрос защиты прав крымских татар в земельной сфере поднимался Меджлисом на многих встречах с государственными деятелями Украины и руководителями автономии. Написаны десятки писем и обращений в различные инстанции. Требования крымских татар заключаются в том, чтобы земельные участки выделялись всем возвращающимся на родину крымским татарам, независимо от того, граждане ли они Украины или еще не успели оформить гражданство

Тем не менее, пока не удалось добиться создания специального резервного фонда для депортированных, которые еще не смогли возвратиться на свою Родину. Это означает, что к моменту их возвращения вся государственная собственность может быть уже приватизирована, и вернувшиеся крымские татары останутся ни с чем.

Сергій РИМАРЕНКО

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ НАРОД: ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРАКТИЧНІ РЕАЛІЇ

Депортацію 40-х років відчули на собі представники різних етносів України, але найбільшу проблему становить сучасне положення кримськотатарського народу. У травні 2004 р. буде відзначатися шістдесятя річниця пам'яті жертв депортації, але залишаються нерозв'язаними багато проблем, які мають велике значення для майбутнього кримськотатарського народу та розвитку України. З року в рік проблеми, з якими постійно стикаються кримські татари, залишаються традиційними. Серед них виокремлюються питання що пов'язані з соціально-економічними, гуманітарними та політико-правовими аспектами інтеграції. Серед комплексу соціально-економічних питань виділяються, зокрема, високий рівень безробіття та незадовільний рівень облаштування репатріантів, відсутність житла, проблеми з наданням земельних ділянок. Згідно з офіційними даними Державного комітету у справах національностей та міграції постійну роботу

мають менш половини (46%) кримських татар. Рівень газифікації та наявності шляхів з твердим покриттям у майже 300 селищах та масивах компактного проживання не перевищує 3%, для індивідуального будівництва виділено лише 48,3 тисячі земельних ділянок. Саме проблема наділення репатріантів землею може в майбутньому виявитися міною сповільненої дії. Сьогодні кримські татари складають приблизно 25% серед сільського населення Криму. Але під час розробки та прийняття Земельного кодексу складні аспекти кримськотатарської проблеми не були враховані, а оскільки згідно з законами земельні ділянки надавалися тільки членам КСП, а кримські татари у переважній більшості не перебували у цих структурах, то паї отримали лише 18% кримських татар, що мешкають у сільській місцевості. Не змогло розв'язати проблему і намагання розв'язати потенціал конфлікту за допомогою використання земель запасу, адже на кінець 2003 р. розмір земельного паю в розрахунку на одного сільського мешканця (кримського татарина) у 2 рази менший ніж в цілому по Криму.

Постановою Кабінету Міністрів України № 618 (2002 р.) затверджено програму розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в АРК, а для вирішення гуманітарних питань прийняті Програма адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, відродження і розвитку їх культури та освіти (Постанова КМ № 29). Згідно цих документів середньорічний обсяг видатків державного бюджету складає 49,4 млн. гривень. Багато це чи мало – питання риторичне.

Парадоксально, але значну частину нормативних актів органів влади з питань повернення та облаштування депортованих народів було ухвалено ще за радянських часів. Разом з тим, закону, який би регламентував механізм реабілітації, правові гарантії, ухвалено так і не було. Серед нормативних актів можна виділити «Про здійснення заходів для розв'язання соціально-економічних, етнічних та гуманітарних проблем в АРК», «Про стан соціально-економічного розвитку АРК», «Про заходи, пов'язані з поверненням кримських татар до Кримської АРСР» тощо. Ці важливі нормативні акти концентрували увагу на комплексі проблем, пов'язаних з розв'язання соціально-економічних проблем, але заходи які реалізовувалися у рамках запланованого були значно недофінансовані. Це було явне намагання з

боку державної влади зняти напругу, але з іншого боку це була і запізніла реакція на проблеми.

Можна констатувати, що недосконалість українського законодавства, відсутність політичних оцінок та державних гарантій раніш депортованим народам у формі закону (норми Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» не поширюється на депортованих за національною ознакою) створює в Автономній республіці Крим постійне напруження. Це лише поглиблює проблеми репатріантів, які потерпають від безробіття, відсутності житла, відчувають загрозу власній культурній, мовній ідентичності, усвідомлюють нерозуміння своїх проблем як з боку влади так і з боку мешканців Криму, серед яких є стійкі негативні стереотипи по відношенню до кримських татар. Відсутність законодавчої бази значно зменшує ефективність зусиль уряду України відносно вирішення практичних питань, а також створює додаткові труднощі в правовій, економічній та політичній інтеграції кримських татар в українське суспільство.

Сьогодні питання, пов'язані з інтеграцією та адаптацією раніш депортованих народів унормовуються за допомогою найрізноманітніших рішень та постанов органів виконавчої влади різних рівнів. Разом з тим, як це традиційно відбувається у рамках українського нормотворення, відповідні документи досить часто входять в протиріччя одне з одним. Так, у Постанові КМУ № 375 (1999 р.) «Про порядок забезпечення депортованих осіб та членів їх родин, які повернулися в Україну, житлом, побудованим або придбаним за рахунок цільових державних капіталовкладень» встановлено порядок забезпечення репатріантів житлом. У відповідності з цим на окремий квартирний облік приймаються особи, які мають українське громадянство, або подали клопотання про набуття українського громадянства, хоча в Житловому кодексі відповідна норма просто відсутня. А з ухваленням Постанови КМУ № 35 (2003 р.) «Про затвердження Тимчасового порядку реєстрації фізичних осіб за місцем проживання» втратили чинність цілий ряд рішень кримських органів виконавчої влади, зокрема Постанова РМ АРК 2 323 (1999 р.) «Про врегулювання питань прописки депортованих народів, що повертаються до Криму».

Більше того, серед політичної еліти України побутує погляд, що правові проблеми депортованих вирішуються автоматично під час набуття громадянства, іншим аспектом такого погляду є

те, що всі проблеми ґрунтуються виключно на розв'язанні соціально-економічних питань, відбувається певне перенесення акцентів. Але сама практика реалізації прав кримських татар спростовує такий зручний, але спрощений підхід. Адже світовий досвід демонструє, що однією з причин конфліктів та напружень в сфері міжетнічних відносин є усвідомлення народами, що для їхньої національної, культурної, мовної ідентичності, збереженню як цілісності, існує стала загроза, коли їх права не реалізуються і не забезпечуються.

Хоча сучасний етап кримсько-татарського руху дійсно характеризується певним переміщенням центру ваги з боротьби політичної до соціально-економічної, політичні вимоги залишаються сталими. До того ж слід відзначити, що при пом'якшенні протиріччя на вертикальному рівні, посилюються протиріччя всередині самого кримсько-татарського руху. Тут чітко виділилися принаймні три течії.

Помірна представлена Національним рухом кримських татар, що об'єднує переважно інтелігенцію та службовців. НРКТ виступає за відновлення національної державності кримсько-татарського народу в рамках формованих в Криму державних інституцій. Не проявляє помітної політичної активності, НРКТ є скоріш клубом інтелектуалів, а не політичною партією.

Національно-ліберальна течія представлена Організацією кримсько-татарського національного руху та Меджлісом кримсько-татарського народу. Радикальна партія «Адалет», вимагає більш рішучих дій від кримсько-татарського керівництва в відновленні національної автономії. Вона підтримує зв'язки з радикальними організаціями Туреччини і виступає за відродження ісламських цінностей.

Отже всередині самого кримсько-татарського народу існують різні погляди на майбутнє свого народу. Але одне залишається незмінним – необхідність забезпечення прав кримських татар. Таким чином, неврегульованість українського законодавства щодо кримсько-татарського народу, «білі плями» в ньому щодо проблем раніш депортованих народів може лише сприяти радикалізації кримськотатарського національного руху. Ситуація може зрушити з мертвої точки лише тоді, коли українська політична еліта усвідомить значення відповідних проблем і відповідальність за їх розв'язання, коли 260 тисяч кримських та-

тар перестануть розглядатися лише в якості електорату під час виборів. І головне-реальне розв'язання проблем можливо лише шляхом досягнення компромісу та постійного діалогу з представниками самих кримських татар.

Юлія ТИЩЕНКО

ПРОБЛЕМИ ПОЗИЦІОНУВАННЯ ЕЛІТ У КОНТЕКСТІ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО ПИТАННЯ

Для українських регіонів 2004-й рік, рік президентської кампанії, може стати кризовим в контексті міжрегіональних взаємин. Відповідна ситуація пов'язана не тільки і не стільки із змаганням кандидатів за електоральну прихильність, скільки з початком застосування певних методів та «брудних» технологій моделювання негативних ситуацій як на регіональному рівні, так і у взаєминах між регіонами. Застосування відповідних технологій, як це вже можна побачити на прикладі поїздок у 2003 р. лідерів блоку «НУ» на Сумщину і Донеччину, може перенести політичне протистояння між кандидатами у площину міжрегіонального протистояння. Це стане причиною своєрідного підштовхування конкурентів на виборах до «п'ятого кута» маргінальної політичної ніші, формуватиме у громадській свідомості чіткий асоціативний ряд, а саме: у разі перемоги цих сил, Україну очікує громадянська війна. Втім потрібно усвідомлювати, що відповідна технологічність може виявитися згубною для подальшого розвитку України як цілісності, ускладнюватиме гармонізацію міжрегіональних взаємин, поглиблюватиме наявні диспропорції в сучасному регіональному розвитку. У даному разі тактичні цілі конкуруючих регіональних еліт стають на заваді реалізації стратегічних цілей. Особливу увагу в цьому контексті варто звернути на один із найскладніших українських регіонів – Автономну Республіку Крим. Можливість використання й посилення артикуляції регіональних суперечностей, гра на внутрішньорегіональних проблемах може лише їх поглибити, що само по собі є надзвичайно небезпечним. Зокрема, це стосується взаємин українського політичного керівництва та політичного керівництва кримських татар. На сьогоднішньому етапі використання кримськотатарського фактора з техноло-

гічною виборчою метою може негативно позначатися на вибудованій системі взаємин між цими елітами.

Аналізуючи події новітньої української історії, які так чи інакше пов'язані з кримськотатарською проблемою, бачимо, що увага, яка приділялась цій проблемі протягом десятиліття репатріації переважно мала уривчастий, спорадичний характер. Офіційна влада поверталася до проблем кримських татар у моменти виникнення найнапружніших конфліктних ситуацій у Автономній Республіці Крим у 1994–1996 рр. та наприкінці травня кожного року – з нагоди чергової річниці депортації. Відповідний процес відбувався на тлі того, що кримські татари традиційно займали чітко артикульовану проукраїнську позицію. У грудні 1991 р. участь у загальноукраїнському референдумі взяло 65% населення, яке мало право голосу. І завдяки голосам кримських татар Крим не став тим регіоном країни, який проголосував проти незалежності. За часів «мешковщини» кримськотатарська політична еліта відіграла не останню роль у подоланні цього явища, загрозливого для національної безпеки України. В той же час, у переважній більшості випадків влада реагувала на конфліктні ситуації в Криму в режимі постфактум.

Сьогодні можна побачити іншу тенденцію – використання технології актуалізації проблем у взаєминах між різними політичними елітами. Подібна ситуація має на меті розв'язання тактичних завдань: змагання за кримськотатарський електорат та зменшення за рахунок цього голосів виборців, які потенційно може отримати лідер «Нашої України». Адже сьогодні кримськотатарська політична еліта в особі Меджлісу чітко визначає себе прихильниками «Нашої України». Така позиція далеко не завжди знаходить розуміння в офіційному Києві в таборах тих політично-елітомічних груп, які конкуруватимуть під час президентських виборів. Ілюстрацію подібної конкуренції в кримському контексті ми знаходимо в подіях у Криму, що мали місце на початку 2004 р.

В АРК відбувався складний процес, який деякі експерти характеризували як затяжну кризу у взаєминах між керівництвом автономії й політичним керівництвом кримських татар. Інші вбачали у цьому штучне протистояння з політичним PR-підтекстом. Кримське напруження напередодні виборів відбувалося на

тлі фактично цілковитого мовчання офіційного Києва. А це за великим рахунком не властиво для перебігу політичних процесів у Криму. Принаймні, можна припустити, що сьогодишні прояви кримського протистояння й поява напрочуд різких оцінок щодо негативної та «утриманської» позиції Меджлісу в АРК з боку керівництва автономії, просто могли з'явитися без надання центральної легітимації. Забігаючи наперед, слід зазначити, що нинішня кримська криза публічно знівелювалася після зустрічі Президента України з лідерами Меджлісу. В даному разі Президент виступив у своєрідній ролі миротворця, що підкреслюється популярними тезами з табору комуністів про те, що в АРК буде запроваджено надзвичайний стан.

Лютневі симптоми охолодження взаємин між Радою представників кримськотатарського народу при Президентові України та київським центром можна було відчутти вже по тому, як у Києві проходили Дні кримськотатарської культури в грудні 2003. Вони промайнули фактично за відсутності знакових представників центральної київської влади. Крім ритуальних виступів віце-прем'єра Дмитра Табачника, кримського керівництва, не менш ритуальних телеграм-звернень від Президента і голови Верховної Ради, українська політична еліта в цілому проігнорувала заходи, що відбувалися.

В інтерв'ю Бі-Бі-Сі голова Меджлісу кримськотатарського народу Мустафа Джемілев заявив: «Президент наразі мовчить. Його настрої передається нам через кримського прем'єра Куніцина, який з ним зустрічається регулярно, і нам весь час говорить, що Президент роздратований і сказав таке й таке. Про настрої президента Кучми можна судити і з того, що востаннє ми з ним бачилися у листопаді 2002 р., хоча домовлялися зустрічатися кожні три-чотири місяці». Причина, за словами М.Джемілева, криється в тому, що «очевидно, він образився на нас за те, що ми дотримуємося не тієї позиції, на яку він сподівався. Тобто, вже півтора року між нами немає жодних зустрічей. Останнім часом, щоправда, говорили, що з огляду на 60-ту річницю депортації така зустріч буде можлива, але не з усім Меджлісом кримськотатарського народу, а лише з лідерами. Не знаємо як там далі буде».

«Далі» не забарилося. Водоподіл кримської кризи проходив на лінії взаємин кримської влади і політичного керівництва

кримських татар. Надводною частиною айсбергу в даному разі стала ситуація із самозахопленнями землі в Партеніті та Судакському районі кримськими тарами, сутички з представниками кримського козацтва, напружений і неоднозначний конфлікт у Судаку, що виник через затримання міліцією кримського татарина. Коментуючи останню подію, кримський прем'єр Сергій Куніцин, який завжди відзначався пієтетом по відношенню до Меджлісу, зазначив, що подібні конфлікти виникають не на міжнародному ґрунті, а на комерційному або побутовому. В той же час глава кримського уряду заявив, що Рада представників кримськотатарського народу повинна не тільки вимагати, але й «працювати з народом». За його словами Президент, уряд України та АР Крим роблять усе необхідне для облаштування кримських татар, відродження кримськотатарської культури, але це не завжди знаходить адекватне розуміння з боку Меджлісу кримськотатарського народу.

Фактично «працювати з народом» закликали Раду представників кримськотатарського народу при Президенті України й Президію ВР АРК. У лютому 2004 р. світ побачив документ Президії ВР АРК «Про забезпечення правопорядку і міжнародної згоди на території Судакського регіону». Серед ряду заходів у п. 8 Голові ВР Автономної Республіки Крим Дейчу Б.Д. доручалося «провести консультації з Президентом України Кучмою Л.Д. щодо питання формування Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України». Побачило світ і Звернення Президії ВР АРК до Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України, де «Президія Верховної Ради Автономної Республіки Крим з глибоким занепокоєнням відзначає, що останнім часом у Судакському регіоні намітилася стійка тенденція до виникнення і загострення міжетнічних протиріч... не слабшають спроби окремих лідерів регіонального меджлісу кримськотатарського народу використовувати етнічний фактор у своїх інтересах, штучно політизувати сферу міжетнічних відносин, висуваючи різні, часом необґрунтовані претензії на адресу місцевої влади». Отже, до Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України зверталися з «вимогою в межах своїх повноважень, визначених у Положенні про Раду представників кримськотатарського народу при Президентові України, затвердженому

Указом Президента України від 7 квітня 2000 р. № 573/2000, вжити необхідних заходів щодо сприяння погодження позицій громадських організацій кримських татар, органів державної влади і місцевого самоврядування з метою ефективного вирішення правових, соціально-економічних, культурних та інших проблем, пов'язаних з інтеграцією кримськотатарського народу в українське суспільство, розглянути ситуацію, що склалася в Судакському регіоні, на одному з найближчих засідань Ради з метою не допустити подальшого загострення ситуації».

Подібна риторика й оцінки рівня взаємин не з'являлися в Автономії з часів відходу з публічної широкої кримської політичної арени кримського спікера Леоніда Грача. Сьогодні традиційні тези фактично було відроджено. Тоді ж, 3 лютого, на засіданні Президії ВР АРК С.Куніцин заявив, що «уряд автономії не згоден з тим, щоб Рада представників кримськотатарського народу при Президентові України складалася тільки з представників Меджлісу, адже нинішній склад не може забезпечити мир та міжнародний спокій в Криму». А це вже справжній дамоклів меч над Радою, її повноваженнями і функціями. Меджліс прореагував на звернення кримського політичного керівництва політичною заявою від 14 лютого «Про суспільно-політичну ситуацію в Криму», де наголошується на односторонній оцінці подій з боку кримського керівництва. У заяві висловлюється стурбованість відносно прагнення значної частини керівників місцевих органів влади приховати за демагогічними розмірковуваннями небажання і невміння розв'язати численні проблеми населення Криму й кримських татар.

У той же час, у деяких ЗМІ, які раніше з пієтетом ставилися до кримськотатарського національного руху, серйозно й голосно заговорили про його кризу. «На розширеному засіданні Меджлісу його учасники вирішили вжити заходів, неадекватних ситуації: надіслати до зарубіжних посольств листи, в яких буде виражена заклопотаність тим, що «їхні співвітчизники в Криму зазнають дискримінації», і прохання «по-новому розставити акценти в наших взаємовідносинах з українською державою», «організувати тиск на Україну з боку міжнародної спільноти», – вказувалося у всеукраїнському виданні «День» від 18 лютого 2004 р. Відповідні дії Меджлісу потрактовувалися як такі, які застосовували «їхні попередники в тоталітарній державі СРСР.

Водночас ситуація кардинально інша – перед лідерами кримських татар уже не противники, а партнери, які допомагають облаштувати народ».

Поза сумнівом, українська влада багато зробила для облаштування репатріантів, хоча можна було б зробити й більше. Крім традиційних соціальних негараздів, кричущих земельних питань, невирішеним залишається коло проблем, які й досі не врегульовані законодавчо. Зокрема, йдеться про проекти законів щодо відновлення прав кримськотатарського народу та осіб депортованих за національною ознакою. Також варто враховувати, що нинішній рік є особливим для кримських татар і для Криму в зв'язку із річницею пам'яті – 60 років депортації кримськотатарського народу. Зрозуміло, що тим політичним силам, які на віртуальних барикадах, які ініціюють і підтримують протистояння, треба зважати на те, що потенційно це може забагато коштувати. «Барикади» почасти можуть набувати реальних ознак.

На прикладі політичного лютого в АРК можна було побачити моделювання політичної кризи, створення майданчика для негативного розвитку подій, що є особливо небезпечним напередодні пам'ятної дати – 60-річчя депортації кримських татар. Відповідні негативні моменти також підсилювалися з огляду на інший фактор – артикульовану появу в Криму скинхедів, чого не хоче визнавати офіційна влада. У цій ситуації посилення негативних факторів ми також маємо справу з традиційним політично-економічним підґрунтям кримських криз, що артикулюється напередодні курортного сезону. Подібні «жахи», крім досягнення більш глибоких цілей, спрямовані на зменшення кількості відпочиваючих в АРК із Росії.

У такій ситуації виникають традиційні запитання: хто винен і що робити? Чому нинішнє загострення не проявилось раніше? Адже самозахоплення землі кримськими татарами виникли не вчора, а фактична риторика про експлуатацію «націонал-екстремістами» соціальних проблем також завжди була популярна в Криму з боку певних політичних сил, насамперед комуністів і проросійськи налаштованої політичної еліти півострова. Відповідь полягає в тому, що в Криму створилася своєрідна роза вітрів, тобто збіглися кілька векторів політич-

них зацікавлень різних політико-економічних груп. Сьогодні в Криму на тлі неоднозначного ставлення з боку Президента до політичного керівництва кримських татар з огляду на підтримку ним «Нашої України», фактично відбувається боротьба за політичну територію та електорат. Охолодженням взаємин між главою держави та Меджлісом доволі технологічно намагаються скористатися інші провладні структури, зокрема донецькі.

Вочевидь, парламентські вибори 2002 р. стали певним уроком для тодішнього блоку «партії влади» – «За єдину Україну!». Блок одержав у Автономній Республіці Крим підтримку 57070 виборців, що становить 5,92% голосів, і зайняв, відповідно, четверте місце за рівнем електоральної прихильності. Поза конкуренцією тоді була кримська партія влади КПУ. Тоді ж виборчий блок політичних партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» одержав у Автономній Республіці Крим 94067 голосів виборців, що становить 9,77% і вийшов на третє місце за підсумками результатів виборів. Аналіз підсумків голосування в округах і адміністративно-територіальних одиницях засвідчував, що найбільшу кількість голосів блок «Наша Україна» одержав саме там, де проживають кримські татари. Власне, це не стало несподіванкою, бо під час усіх виборчих кампаній у незалежній Україні кримські татари завжди віддавали перевагу національно-демократичним силам.

Сьогодні триває робота над зміною ситуації. В Криму певним ходом відбувається розбудова Партії мусульман України. Ця політична сила має донецьку прописку. Перший прихід ПМУ до Криму відбувся напередодні парламентських виборів 1998 р. Тоді в окремих округах висунанці ПМУ відкрито конкурували з висунанцями Меджлісу. Вони змогли залучити на свою підтримку певну кількість кримськотатарського електорату, який був незадоволений тодішніми діями Меджлісу. Проте, в цілому партія не знайшла підтримки в АРК. Сьогодні гра відбувається приблизно за тим самим сценарієм, але за більшого сприяння місцевої влади.

Оглядачі пов'язують нинішню активізацію партії з прагненням переорієнтувати кримськотатарський електорат з ймовірної прихильності до лідера «Нашої України» на прихильність до

ймовірного кандидата від влади. За незначний термін в АРК з'явилася певна кількість первинних організацій ПМУ. Побутує думка, що це трапилося не без застосування місцевого адміністративного ресурсу, тобто всілякого сприяння з боку кримського керівництва як ВР АРК так і Кабміну. Мустафа Джемільєв у інтерв'ю Бі-Бі-Сі зазначив, що справжньою метою Партії мусульман є розкол кримських татар, які політично орієнтовані не на кандидата від партії влади Віктора Януковича, а на лідера блоку «Наша Україна» Віктора Ющенка: «На останньому з'їзді партії у Сімферополі були присутні представник Президента України й віце-прем'єр, що свідчить про особливу підтримку з боку влади. Я думаю, що розколу вони не досягнуть, але напруження без сумніву зросте».

Відповідні процеси відбуваються на тлі чергової активізації проросійських кримських команд, що потенційно мають на меті переорієнтувати проросійський кримський електорат з комуністів та есдеків об'єднаних на іншу політичну силу, з центром у Донецьку. Приводом для таких висновків стали зміни у кримській розбудові Слов'янської партії Олександра Базиліюка, яка локалізується в Донецьку. Разом з тим, у Криму 19 лютого 2004 р. за підтримки проросійських сил, «кримчани відзначали скорботну дату», тобто «50 років тому Крим було подаровано Україні». Про це зазначалося на перших шпальтах газети «Кримська правда» 20 лютого 2004 р. Загальний лейтмотив «святувань» і «пикетів» (замисліться! – *Авт.*) – «50 років депортації російського народу Криму». При цьому кримське керівництво не поспішає коментувати відповідні гасла й заклики.

Разом з тим, сьогодні всі сторони умовної кризи мають зважати на загальні ризики і наслідки того, що крихкий баланс у взаєминах між владою та політичним керівництвом кримських татар, який вибудовувався роками, буде зруйновано. А це є небезпечним, особливо з огляду на передвборчу кампанію, що наближається.

Учасники семінару

- Юрій МАКАРЕНКО** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України
- Наталія БЕЛЦЕР** – доктор біологічних наук, науковий співробітник Інституту демократії імені Пилипа Орлика, випускниця програми IREX
- Олександр ГАЛЕНКО** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України
- Тетяна ГОРБАНЬ** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України
- Олена КРИВИЦЬКА** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України
- Еміне АВЕМІЛЕВА** – доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Кримського інженерно-педагогічного університету
- Сергій РИМАРЕНКО** – доктор політичних наук, старший науковий співробітник Відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, випускник програми IREX
- Юлія ТИЩЕНКО** – аналітик Українського незалежного центру політичних досліджень

Підп. до друку 29.04.2004 р. Формат 60x84/16.

Папір офс. Друк репрогр. Гарнітура BookUkr.

Ум. друк. арк. 5,5. Об.-вид. арк. 5,7.

Наклад 300 прим. Замовл. №

Видавництво «Стилос».

04070, Київ-70, Конtrakтова пл., 7.

Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 150 від 16.08.2000 р.)